

บทความวิจัย

อัตชีวประวัติ : ความหลังและชีวิตกับวรรณศิลป์

Autobiography : The Past and Life in Library Work

สุขกมล รัตนสุภา¹

นักศึกษาระดับปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

Abstract

Karuna Kusalasai's *Chiwit Thi Luak Maidai* (Life Without a Choice) and *Attachiwaprawat Somsri Sukumolanandana* (Somsri Sukumolanandana's Autobiography) are life stories of two contemporary authors (born in 1921 and in 1919 respectively). Although the former's life is full of ups and downs and latter's was placid, their common characteristics lie in their moral standards conceived within the Thai culture during the transition from the traditional to the modern times. Through wisdom, both have led their life toward their goals with confidence in human potentialities, continuously learning and interacting with others.

The narrations of both autobiographies reveal the authors' conscientiousness, modesty and equanimity. In refined language, the two works present undistorted accounts with profound points which contribute to

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลศรีวิชัย วิทยาเขตนครศรีธรรมราช ผู้ร่วมวิจัยในกลุ่มกวีนิพนธ์และสารคดี โครงการเมธีวิจัยอาวุโส สกว. เรื่อง "โลกทัศน์และพลังทางสุนทรียะในวรรณกรรมไทย (พ.ศ. 2520 - 2547)" ซึ่งมี รศ.ดร.ดวงมณี จิตรจันทน์ เป็นหัวหน้าโครงการ ปรับปรุงจากกรณำเสนอในการประชุมใหญ่ประจำปี ครั้งที่ 3 ในวันที่ 16 ตุลาคม 2550

the understanding of life. The two autobiographies, therefore, can be considered literary masterpieces of spiritual and aesthetic force.

Keywords : autobiography, literary values, spiritual force

บทคัดย่อ

ชีวิตที่เลือกไม่ได้ ของกรรณา กุศลาลัย และ **อัตชีวประวัติสมศรี สุขมลันนพันธ์** เป็นหนังสืออัตชีวประวัติที่เล่าชีวิตของผู้แต่งซึ่งเกิดในเวลาใกล้เคียงกัน (ปีพุทธศักราช 2464 และ 2462 ตามลำดับ) แม้ท่านแรกมีชีวิตที่ผกผัน และท่านหลังมีชีวิตราบเรียบ แต่มีลักษณะร่วมกันที่การแสดงภูมิธรรมของชีวิตในกรอบความคิดของวัฒนธรรมไทยในช่วงรอยต่อของยุคเก่าใหม่ว่า ชีวิตจักไปสู่จุดหมายด้วยปัญญา ความเชื่อมั่นในศักยภาพของความเป็นมนุษย์ และการศึกษาเรียนรู้อย่างต่อเนื่องท่ามกลางปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น

วิธีเล่าเรื่องในอัตชีวประวัติทั้งสองเรื่องคือการแสดงออกอย่างระมัดระวัง ล้อมตน และมีอุเบกขาโดยไม่บิดเบือนความจริง มีข้อคิดอันแนบคาย และให้ความเข้าใจชีวิตด้วยภาษาอันประณีต นับว่าสารคดีทั้งสองเล่มเป็นงานวรรณศิลป์ที่มีพลังทางปัญญาและความงาม

คำสำคัญ : คุณค่าทางวรรณศิลป์ พลังทางปัญญา อัตชีวประวัติ

ความนำ

สารคดี (non-fiction) เป็นประเภทวรรณกรรมที่ไม่ใช่เรื่องแต่ง (fiction) จึงมักเข้าใจว่ามีจุดเด่นที่ความเป็นเรื่องจริง และดูเหมือนจะไม่เกี่ยวข้องกับความรู้สึก โดยเฉพาะเมื่อจัดเรื่องแต่งเป็นประเภทงานบันเทิงคดี ก็มักมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนว่าเมื่อสารคดีมุ่งให้ความรู้เป็นหลักจึงเท่ากับไม่บันเทิง การยึดความหมายที่ค่อนข้างตายตัว น่าจะเป็นเหตุให้คำว่า ความรู้ ความรู้สึก เรื่องจริงหรือเรื่องแต่ง บันเทิงคดีหรือสารคดีแยกขาดจากกัน

ในวงวรรณกรรมคงไม่มีใครปฏิเสธว่า งานเขียนประเภทเรื่องแต่งคือ นวนิยาย และเรื่องสั้น หรืองานเก่าแก่ เช่น นิทาน นิยาย ไปจนถึงมหากาพย์ ไม่ใช่แหล่งความรู้ อันยิ่งใหญ่ที่อยู่เหนือระดับข้อเท็จจริง โดยเฉพาะความรู้ความเข้าใจต่อความเป็นมนุษย์

ความหมายและคุณค่าของชีวิตและสรรพสิ่งในประสบการณ์ร่วมของผู้คนบางกลุ่ม บางสมัย อาจจะมีคุณค่าข้ามยุคสมัยได้ หากเจาะจงที่วรรณกรรมไทย เส้นแบ่งของเรื่องจริงกับเรื่องแต่งดูจะไม่ชัดเจนนัก แต่สามารถจะสื่อความจริงของชีวิต ดังที่ นิราศก่อนสมัยสุนทรภู่มักไม่ค่อยพะวงกันว่าเขียนจากเรื่องจริงหรือไม่ เช่น เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรกล่าวถึงนางในบทนิพนธ์ว่า “...ใช่เมียรักจักจากจริง”² ส่วนนิราศของสุนทรภู่ ซึ่งเข้าใจกันว่า แต่งจากประสบการณ์ตรงของกวี ก็ไม่ได้มุ่งแต่จะให้ความรู้ทางข้อเท็จจริง แต่ก็มีชื่อเสียงเพราะแสดงความจริงไว้ด้วย เช่น การประจักษ์ถึงอนิจจังในนิราศภูเขาทอง ในบทความนี้จะได้อธิบายว่าสารคดีเป็นวรรณกรรมในความหมายที่เป็นศิลปกรรม จึงย่อมมีความงามอันเป็นลักษณะต่างจากบทความวิชาการหรือตำราซึ่งมุ่งให้ความรู้ล้วน ๆ สารคดีประเภทอัตชีวประวัติเป็นงานที่สร้างขึ้นบนพื้นฐานประสบการณ์ของผู้แต่ง มีเนื้อหาหลักคือความคิดความเห็นและความรู้สึก โดยอาจจะมีความรู้เป็นส่วนประกอบที่สัมพันธ์กับข้อคิดและปฏิบัติต่อดังกล่าวในประสบการณ์ คุณค่าของงานประเภทนี้จึงประกอบด้วยคุณค่าทางวรรณศิลป์และคุณค่าทางปัญญา

การที่สารคดีพัฒนาขึ้นมาจากข้อเขียนที่เข้าใจกันว่าเน้นความจริง และได้รับการคาดหมายว่าจะให้ความรู้ด้านใดด้านหนึ่ง แต่ก็ไม่ถือว่าเป็น “วิชาการแท้ ๆ” ก็น่าจะเป็นเพราะ “ไม่ได้มุ่งประโยชน์ทางวิชาการใดวิชาการหนึ่ง” ส่วนสำคัญที่สารคดีต่างจากหนังสือวิชาการก็คือ “เป็นหนังสือแสดงทรรศนะของผู้แต่งเป็นส่วนสำคัญ” (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, 2543 : 291) (เน้นโดยผู้วิจัย) ดังนั้นทัศนะ หรือความคิดความเห็นย่อมเป็นเนื้อหาที่โดดเด่นที่สุดในสารคดี นอกจากนี้ลักษณะความเป็นศิลปกรรมจะขาดไปไม่ได้จากงานประเภทนี้ ดังกล่าวได้ว่า

...ถึงแม้ว่าเนื้อหาจะเป็นความรู้ แต่ [สารคดี] จะมีกลวิธีทางวรรณศิลป์ เช่น ผู้เขียนบรรจงเลือกเฟ้นถ้อยคำให้ไพเราะน่าอ่าน ผู้เขียนมีกลวิธีในการผูกใจผู้อ่าน มีกลวิธีที่จะไม่ทำให้ผู้อ่านหนักสมองมากนัก โดยแทรกอารมณ์ขันบ้าง โดยประชดนิพนธ์น้อย โดยใช้วิธีอุปมาที่เรียกให้เกิดความเอาใจใส่ รวมแล้วผู้เขียน non-fiction หรือสารคดีเขียนเป็นงานศิลปะการประพันธ์ ถึงแม้ว่าจะเขียน

² ภาพยนตร์โคลงนิราศธารโศก มีข้อความว่า

จบเสร็จคร่ำครวญภาพย์
แต่งตามประเพณี

บทพิลาปถึงสาวศรี
ใช่เมียรักจักจากจริง

ด้วยความรับผิดชอบในความรู้ที่เป็นสารส่งให้ผู้อ่าน แต่ก็จะช่วยให้ผู้อ่าน
อ่านด้วยความเพลิดเพลิน (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, 2543 : 291)

ตามความคิดนี้ ศิลปะการประพันธ์เป็นปัจจัยให้สารคดีมีลักษณะเป็นงาน
ศิลปะและศิลปะการประพันธ์ย่อมเชื่อมโยงกับกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ผู้แต่งจะต้องปรับ
ใช้ให้เป็นประโยชน์ในการสื่อสารประสบการณ์ทางสุนทรียะด้วย เห็นได้ว่าผู้สร้างงานสารคดี
ก็เข้าใจอย่างเดียวกันนี้ ดังที่กล่าวถึงงานประเภทรุ่นนี้ว่า

...เป็นสื่อหนึ่งของความบันเทิง...ที่สอดแทรกสาระความรู้ควบคู่กันไป
ผู้เขียนสารคดีจึงพึงตระหนักว่าจะสร้างสรรค์กลวิธีการนำเสนอ หรือจะร้อยเรียง
ข้อมูลความรู้อย่างไรให้ผู้อ่าน ผู้ฟัง ผู้ชม ได้รับทั้งอรรถรสอันเพลิดเพลินจากการ
“เสพ” ผลงานสารคดีของเรา สารคดีควรมีมิติครบทั้งกว้าง ยาว ลึก และ
ควรถึงพร้อมด้วยข้อมูลทางกายภาพ (นัยตรง) และข้อมูลทางจินตภาพ
(นัยประหวัด) เพื่อให้ผู้อ่าน ผู้ฟัง ผู้ชมได้ครบทั้งสาระความรู้และแง่คิด
อันเป็นทัศนคติเชิงสร้างสรรค์ (ธีรภาพ โลหิตกุล, 2544 : 152)

ในแง่ที่ศิลปกรรมเป็นงานสร้างสรรค์เพื่อตอบสนองความต้องการทาง
สุนทรียภาพของมนุษย์ ก็ไม่ได้หมายความว่าปราศจากเนื้อหาทางความคิดและความรู้
อันหนึ่ง ระดับและความเข้มข้นของความบันเทิง ย่อมเกี่ยวข้องกับคุณค่าทางอารมณ์ เช่น
ความรัตรังตรีใจ (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, 2531 : 1) ความสำเร็จอารมณ์ (ม.ล.บุญเหลือ
เทพยสุวรรณ, 2543 : 6) หรืออารมณ์ร่วม (เจตนา นาควัชระ, 2542 ข : 72)

เมื่อกล่าวถึงความรู้ จะเห็นได้ว่าความรู้อันเกิดจากความเห็นและประสบการณ์
ของผู้แต่งเป็นสิ่งสำคัญในวรรณกรรมไทยมานานแล้ว ดังตัวอย่างจากวรรณกรรม
ประเภทคำสอน และการแทรกที่สนะที่โยงกับภษิต ในบรรดาวิชาความรู้ที่กว้างขวาง
และหลากหลายซึ่งเกิดจากความไม่รู้ของมนุษย์ “วิชาชีวิต” อันได้แก่ความรู้ ความคิดที่
ให้คำตอบเรื่องของโลกและชีวิต เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะช่วยให้
บุคคลรู้จักโลก รู้จักชีวิต เข้าใจธรรมชาติวิสัยของมนุษย์ สามารถดำรงตนอย่างรู้เท่าทัน
ใช้ชีวิตอย่างมีความสุข มีคุณค่าและมีความหมายต่อผู้อื่น ทั้งยังอาจจะช่วยป้องกัน
ยับยั้ง และแก้ไขปัญหาอีกด้วย โดยปกติแล้วมนุษย์เรียนรู้วิชาชีวิตผ่านกระบวนการ
กล่อมเกลாதงสังคม (socialization) จากสถาบันทางสังคม เช่น ครอบครัว การศึกษา

ศาสนา ตลอดจนการสร้าง-รับงานศิลปะ อย่างไรก็ตาม การสั่งสม สืบทอด สืบต่อหรือโต้แย้งทางความรู้เรื่องวิชาชีวิต ย่อมต้องอาศัยความใคร่ครวญของแต่ละบุคคลในขณะที่มีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นด้วย

งานประพันธ์ในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทยดำรงอยู่ท่ามกลางความรู้ตระหนักในคุณค่าของความรู้ดังกล่าว การใช้วรรณกรรมเป็นเครื่องมือกล่อมเกลாதงสังคมก็เป็นไปได้ดังกล่าวได้ว่า “พลังของศิลปวรรณคดีในการรื้ออารมณ์และสร้างความดื่มลึกทางอารมณ์มีคุณูปการต่อการปลูกฝังความคิด” (ดวงมณ จิตรจำนงค์, 2547 : 401) คุณค่าทางความคิด หรือคุณค่าทางปัญญาของงานประพันธ์เป็นคุณค่าสำคัญอย่างหนึ่ง เห็นพ้องกันว่า “ความสัมพันธ์ของวรรณคดีกับชีวิตเป็นความสัมพันธ์ที่เสริมสร้างปัญญา” แต่ก็แปรตามสติปัญญาและวิจารณ์ญาณของผู้รับด้วย (เจตนา นาควิธระ, 2542 ข : 1-2) ตัวบทที่ได้รับการประเมินคุณค่าสูง มักจะต้องมีพลังทางปัญญา ซึ่งนิยามได้ว่าหมายถึง “ความรู้ ความคิดที่จะนำไปสู่ความเข้าใจอันลึกซึ้ง ในเรื่องโลกและมนุษยชาติ และในขณะเดียวกันอาจปลุกจิตสำนึกให้เกิดพฤติกรรมที่จรรโลงโลกและมนุษยชาติ” (เจตนา นาควิธระ, 2549 : 266) ถึงแม้ว่าคำนิยาม ข้างต้นนี้มาจากงานวิจัยที่ศึกษากวีนิพนธ์ร่วมสมัยแต่ก็น่าจะใช้พิจารณาวรรณกรรมประเภทอื่นได้ด้วย

อัตชีวประวัติ (Autobiography) หรือ “ประวัติชีวิตที่เจ้าของเขียนหรือเล่าด้วยตนเอง” (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, 2546 : 1352) จัดเป็นสารคดีประเภทหนึ่งซึ่งแสดงทัศนคติต่อชีวิตผ่านประสบการณ์ตรงของผู้แต่ง ผู้ซึ่งมักจะได้ครุ่นคิดหาความหมายของชีวิตมาด้วยตนเองและยินดีเปิดเผยแก่สาธารณชน ด้วยความตระหนักในคุณค่าและคาดหวังในสารประโยชน์ที่พึงมีในวงกว้าง

จากข้อเท็จจริงที่ว่าจำนวนหนังสืออัตชีวประวัติมีจำนวนไม่มากนัก โดยเฉพาะที่นับเป็นวรรณกรรม อาจเป็นไปได้ว่าการเขียนถึงชีวิตตนเองเป็นสิ่งที่กระทำไม่ได้ง่ายนัก และเสี่ยงต่อความไม่เข้าใจของสังคม กล่าวคือ หากเขียนถึงความสำเร็จ อาจถูกมองว่าเป็นการโอ้อวด ถ้าเขียนถึงความผิดพลาด ก็ย่อมกระทบกระเทือนใจตนเองและบุคคลที่เกี่ยวข้อง ดังที่ อับราฮัม คอว์เลย์ (Abraham Cowley, 1980 : 61 ; อ้างถึงในกรรมา กุศลาลัย, 2549 : 61-62) ได้เขียนไว้ว่า “It is a hard and nice subject for a man to write of himself : it grates his own heart to say anything of disparagement, and the reader’s ears to hear anything of praise for him.” นั่นคือ “การเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับตนเองนั้นเป็นเรื่องยากและละเอียดอ่อน หากเขียนอะไรไม่ดีไม่งามก็จะกระเทือนใจผู้เขียน หากเขียนชมตัวผู้เขียนเองก็จะระคายหูผู้อ่าน”

มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) นักคิดชาวฝรั่งเศสก็ได้กล่าวในทำนองเดียวกันว่า “Le moi est haïssable” (“อัตตาเป็นของน่ารังเกียจ”) หมายถึงการกล่าวขวัญถึงตนเองเป็นสิ่งที่ควรหลีกเลี่ยง (อ้างถึงใน สุเมธ ตันติเวชกุล, 2549 : 14) ในส่วนสังคมไทยซึ่งเป็นสังคมที่ให้คุณค่าแก่การอ่อนน้อมถ่อมตน การแต่งอัตชีวประวัติจึงอาจถูกมองว่าขัดกับคตินี้ว่า “ฮ่องกลองจะเกิดเสียงดังได้ต้องมีคนตี ฮ่องกลองที่ตั้งเองคือ ฮ่องกลองอาเพศ” เข้าทำนองที่ว่า การประกาศคุณค่าของบุคคล ควรให้บุคคลอื่นกระทำ

การสร้างงานอัตชีวประวัติ โดยอยู่เหนือข้อจำกัดและเงื่อนไขดังกล่าวได้ นับเป็นสิ่งท้าทายความสามารถของผู้แต่ง แม้ว่าการเป็นเจ้าของประวัติย่อมเป็นแหล่งข้อมูลเชิงข้อเท็จจริงได้ดีที่สุด แต่ปัญหาจะอยู่ที่การให้ความหมายต่อข้อมูล และวิธีการสื่อสาร มิให้ถูกมองว่าเป็นวรรณกรรมเยินยอตนเองด้วยความหลงตน หรือมุ่งโอ้อวด แก่ตัวหรือแก่ต่าง หากแต่เป็นงานที่เกิดขึ้นด้วยความปรารถนาดีที่จะเผยแพร่ประสบการณ์ในประวัติชีวิตของตน ด้วยความตระหนัก สำนึกในคุณค่าและความหมายของชีวิตที่ผ่านความท้าทายของความทุกข์และความสุข

ลักษณะของอัตชีวประวัติหรือนัยหนึ่งคือการมองย้อนอดีตลงไปในช่วงชีวิตของตนเอง (สุภา ศิริमानนท์, 2544 : 17) เจ้าของประวัติมักเขียนขึ้นหลังจากที่ได้ผ่านเหตุการณ์ เรื่องราวต่าง ๆ ในชีวิต เกิดการเรียนรู้จนกลายเป็นวิธีคิด คติหรือปรัชญาชีวิต ทักษะ และข้อเสนอแนะของผู้ที่ได้ผ่านโลกและชีวิตจึงน่าจะมีประโยชน์สำหรับอนุชนผู้มาทีหลัง ทั้งในแง่ของการดำเนินชีวิตและการละเว้นความผิดพลาดที่ไม่จำเป็น คุณค่าของอัตชีวประวัติจึงขึ้นอยู่กับ “วุฒิภาวะ” หรือระดับของปัญญาในการมองเห็นโลกและชีวิตของผู้แต่ง การวิจารณ์ตนเองและผู้อื่นอย่างเบาบางจากอคติ ยอมให้ชีวิตเป็นแหล่งเรียนรู้แก่ผู้อื่นทั้งในแง่ความสำเร็จและล้มเหลว พร้อมทั้งมีศิลป์วิธีการนำเสนอ สามารถสร้างความประทับใจด้วยความประณีตของภาษา และเนื้อหาทางความคิด ทักษะที่ลึกซึ้ง และความรู้สึกที่ไม่ใช่สิ่งพื้น ๆ

กล่าวได้ว่า อัตชีวประวัติในฐานะงานวรรณกรรมย่อมแสดงออกซึ่งคุณลักษณะสำคัญ อย่างน้อยสองประการ คือ มี “**ภูมิธรรมแห่งชีวิต**” ซึ่งหมายถึงเนื้อหาทางความคิดและความรู้สึกที่แสดงถึง “วุฒิภาวะ” หรือ “ความเป็นปราชญ์” อันเป็นผลมาจากการเรียนรู้ประสบการณ์ชีวิตตนเอง และประการที่สองคือ “**ศิลป์วิธี**” บนพื้นฐานของความรู้ทางภาษา ประกอบกับกลวิธีการเล่าเรื่องที่ชวนประทับใจ ด้วยการเลือกสรรและประกอบวัสดุศิลปะอย่างลงตัวและเหมาะสม

อัตชีวประวัติในฐานะประเภทย่อยของวรรณกรรมซึ่งเป็นงานสร้างสรรค์ จึงควรถูกพิจารณาอย่างงานวรรณกรรมโดยทั่วไปซึ่ง “...เป็นที่หลอมรวมคุณค่า มีคุณค่าอยู่ในตัว ในขณะที่เดียวกันก็กระตุ้นความสำนึกในเรื่องคุณค่า..” (เจตนา นาควัชระ, 2542 ก : 2) ถึงแม้สร้างบนพื้นฐานประสบการณ์ตรง แต่ควรคำนึงว่าในแง่ที่เกี่ยวข้องกับความจริงในสังคมนั้น “วรรณกรรมไม่ใช่เอกสารสังคมที่บอกข้อเท็จจริง แต่เป็นงานศิลปะที่เชื่อมต่อความฝันและความหวังของคนกับความความเป็นจริง ความสัมพันธ์ของวรรณกรรมกับสังคมก็คือความเชื่อมโยงของหัวใจคนกับบริบทแห่งชีวิตของตน” (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2547 : 428) ดังนั้นการศึกษาอัตชีวประวัติในฐานะงานวรรณกรรม จึงเป็นการทำความเข้าใจคุณค่าในประสบการณ์ของมนุษย์ในบริบททางสังคมด้วย

ในบทความนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาอัตชีวประวัติซึ่งมีคุณลักษณะสองประการดังกล่าวข้างต้น โดยเลือกงานของผู้ผ่านกาลมาถึงปัจฉิมวัย ซึ่งตีพิมพ์ในช่วงเข้าสู่ยุคโลกาภิวัตน์ จำนวน 2 เรื่องคือ **ชีวิตที่เลือกไม่ได้** ของกรุณา กุศลาสัย (2529) และ **อัตชีวประวัติสมศรี สุกมลนันทน์** ของสมศรี สุกมลนันทน์ (2539)

ชีวิตที่เลือกไม่ได้ : ชีวิตที่ไม่ยอมแพ้ต่อชะตากรรม

ชีวิตที่เลือกไม่ได้³ อัตชีวประวัติของกรุณา กุศลาสัย เป็นวรรณกรรมที่เผยแพร่ต่อชีวิตของบุคคลผู้ไม่ยอมแพ้ต่อโชคชะตา โดยแสดงให้เห็นว่า ภายใต้ชะตากรรมข้อจำกัดและปัญหาที่ชีวิตดูคล้ายว่าเป็นสิ่งที่มนุษย์ “เลือกไม่ได้” ก็ยังมีส่วนที่สามารถเลือกและกำหนดเองได้ มนุษย์จึงควรต่อสู้ ดิ้นรน และยืนหยัดที่จะทำสิ่งที่ “เลือก” ให้ดีที่สุด เท่าที่กำลังความรู้ ความสามารถ สติปัญญา และศักยภาพอำนวยให้ศึกษาเรียนรู้ เพิ่มพูนคุณสมบัติ เพื่อให้บรรลุถึงสิ่งที่ตั้งามที่สุดในชีวิตที่มนุษย์พึงจะมีได้ ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ควรจะต้องอดทนและยอมรับสิ่งที่ “เลือกไม่ได้” โดยถือเสมือนหนึ่งเป็นบทพิสูจน์คุณค่าแห่งตน

ประวัติของท่านตั้งแต่ถือกำเนิดจนถึง “ยามสายัณห์” แห่งชีวิต เล่าด้วยจดหมายจากพ่อถึงลูกจำนวน 33 ฉบับ เริ่มเขียนเมื่ออายุครบ 64 ปีบริบูรณ์ ในวันที่ 10 พฤษภาคม 2527 ฉบับสุดท้ายจบลงวันที่ 7 ธันวาคม 2528 รวมเวลาประมาณ 1 ปี 7 เดือน (คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ 7) ตีพิมพ์ไปแล้ว 9 ครั้ง นับตั้งแต่ครั้งแรกใน

³ ในการศึกษานี้จะใช้ฉบับตีพิมพ์ล่าสุดคือ ปี พ.ศ. 2549

ปี 2529 จนถึง 2549 นับได้ว่าเป็นอัตชีวประวัติเรื่องหนึ่งที่ได้รับ ความสนใจและกล่าวถึงมากที่สุด โดยได้รับการยกย่องว่า “ไม่ได้เป็นเพียงบันทึกชีวิตของผู้เขียนเท่านั้น แต่เป็นอนุสรณ์ของการใช้ชีวิตอย่างมีคุณค่า อันยังประโยชน์แก่ผู้อ่านทั้งปวง” (คำประกาศเกียรติคุณ นายกรรณ กุศลลาสัย ศิลปินแห่งชาติ สาขาวรรณศิลป์ ประจำปี พุทธศักราช 2546) (เน้นโดยผู้วิจัย)

ประโยชน์แก่ผู้อ่านดังกล่าวนี้มีผู้เห็นสอดคล้องและมีทัศนะว่าประวัติซึ่งบันทึกไว้ “เป็นชีวิตมหัศจรรย์เกินกว่านิยาย เป็นตัวอย่างของมนุษย์ที่มีความไม่ฝืดขยัน อุตสาหะ อดทนอย่างเยี่ยมยอด” (ลาวัญย์ อุปอินทร์, ในกรรณ กุศลลาสัย, 2549 : 462)

เมื่อพิจารณาช่วงเวลาที่ยืนยันและตีพิมพ์ครั้งแรก ซึ่งเป็นเวลาที่ผู้แต่งยังไม่ได้รับเกียรติยศสำคัญคือรางวัลศรีบูรพา (2538) และรางวัลศิลปินแห่งชาติ (2546) ก็จะเห็นว่ามิได้มุ่งจะให้เป็นตัวอย่างเป็นตัวอย่างชีวิตของผู้มีชื่อเสียงโด่งดัง หากแต่น่าจะเขียนขึ้นด้วยความสำนึกว่า งานซึ่งมุ่งจะให้ “อนุสรณ์แก่ชีวิต” ของตน (58) พอจะมีแก่นสารที่คนรุ่นหลังควรได้รับรู้

1. ภูมิธรรมแห่งชีวิต

เมื่อบุคคลผ่านชีวิตอันเป็นทุกข์อย่างแสนสาหัส มองย้อนหลังกลับไป ในอดีตที่ผ่านมาเกินกว่า 6 ทศวรรษ ภูมิธรรมอันเป็นผลมาจากการเรียนรู้ในประสบการณ์ ชีวิตย่อมเป็นตัวแปรให้มองปัญหาอย่างเที่ยงธรรมด้วยอุเบกขา กรรณ กุศลลาสัย ในฐานะ “นักเดินทาง” ที่ได้ “รณรงค์” กับชีวิตที่เต็มไปด้วยความพลิกผัน และอุปสรรค จนสามารถก้าวไปสู่ “หลักชัย” ของชีวิต ได้แสดงทัศนะต่อโลกและชีวิตที่สะท้อนภูมิธรรมผ่านอัตชีวประวัติ ซึ่งระบุไว้ในจดหมายถึงลูกว่า “พอจะขอเขียนไปตามความเป็นจริง... และเท่าที่สติปัญญาของพ่อจดจำได้และเข้าใจ” (62) (เน้นโดยผู้วิจัย) ดังนี้

1.1 ชีวิตคือการต่อสู้

ประสบการณ์ของกรรณ กุศลลาสัยได้ชี้ให้เห็นว่า สิ่งมีชีวิตมนุษย์ต้องเผชิญและต่อสู้อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง คือความพลิกผันของชีวิตหรือสิ่งที่เรียกว่า “เคราะห์กรรม” ซึ่งในความเข้าใจของคนทั่วไปมักคิดว่าเป็นสิ่งลึกลับหรือดลบันดาลด้วยอำนาจลึกลับ การให้คำอธิบายมูลเหตุของสิ่งเหล่านี้ จึงค่อนข้างคลุมเครือ แต่ในอัตชีวประวัตินี้เคราะห์กรรมหมายถึงการอุปถัมภ์ของสิ่งที่ส่งผลกระทบต่ออันแล้วร้าย ต่อชีวิต อยู่บนอกเหนือ

ความคาดคะเน และอาจจะมีผลต่อเนื่องเป็นเคราะห์กรรมใหม่ ซึ่งมักมีปัจจัยเสริมจากสิ่งอื่น เคราะห์กรรมยังคลุมความหมายถึงความรุนแรงของปัญหา ทั้ง ๆ ที่น่าจะหลีกเลี่ยงหรือแก้ไขได้ แต่ก็ไม่มีโอกาส หรือมีเหตุให้แก้ไขไม่สำเร็จ ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมมิได้เกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงลำพัง แต่เป็นผลแห่งการประจวบเหมาะของกระแสเหตุปัจจัยทั้งส่วนที่เป็นปัจจัยภายนอกตัวมนุษย์ เป็นต้นว่า สังคม สถานการณ์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การกระทำของมนุษย์ด้วยกันเอง กับปัจจัยภายในอันเกิดจากข้อจำกัด หรือความบกพร่องภายในตัวบุคคลก่อนหรือหลังจากเผชิญปัญหา ที่ส่งผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกันอย่างเป็นพลวัต ยากแก่การอธิบายให้เห็นได้ด้วยรูปธรรม ในขณะที่เคราะห์กรรมนำมาซึ่งความสูญเสีย ทุกข์ยาก ปัญหาและข้อจำกัดของชีวิต ในอีกมิติหนึ่งเคราะห์กรรมอาจเป็น “สิ่ง” พิสูจน์คุณค่าความเป็นมนุษย์ โดยเฉพาะความแข็งแกร่งทางจริยธรรม

เคราะห์กรรมหรือความพลิกผันได้เกิดขึ้นกับชีวิตผู้แต่งตั้งแต่เยาว์วัย เมื่อบิดาถูกจับในข้อหาฆาตกรรมบัตร์ปลอมในครอบครอง อนุมานจากคำบอกเล่าของผู้ใหญ่แล้วหาข้อสรุปด้วยประสบการณ์เมื่อตนผ่านโลกมามากแล้ว การสูติดีของบิดา แม้นใจในความบริสุทธิ์ แต่ก็ต้องจ่ายเงินให้แก่ทนาย “เป็นจำนวนมหาศาล” ซ้ำยังถูกพิพากษาจำคุก 7 ปี แม้ผู้เล่าสรุปสั้น ๆ ว่า “โชคไม่เข้าข้างเตี้ย” แต่ก็แฝงการวิจารณ์ความจริงไว้

ว่ากันว่า ศาลเป็นที่สถิตของความยุติธรรม แต่ความไม่ยุติธรรมก็บังเกิดในกระบวนการยุติธรรมได้เหมือนกัน เพราะคงไม่มีใครปฏิเสธว่า การสูติดีในศาลนั้นเป็นยุทธศาสตร์ชนิดหนึ่ง เพียบพร้อมไปด้วยชั้นเชิง เล่ห์เหลี่ยม ไหวพริบ ซึ่งคุณสมบัติหรือโทษสมบัติดังกล่าว บางทีก็ไม่ยืนอยู่บนพื้นฐานของความยุติธรรม อันจะทำให้คน ไม่ผิดกลายเป็นคนผิดไปก็มี (และมีมาแล้วไม่น้อยด้วย) (75)

แม้ผู้แต่งจะเห็นว่า ความไม่เป็นธรรม ความเลวร้ายของความฉ้อฉลดังกล่าว เป็นปัจจัยสำคัญของการนำมาซึ่งเคราะห์กรรม แต่การมองเห็นปัญหาอย่างเป็นองค์รวม จึงไม่ได้ทำลายความเชื่อมั่นในกระบวนการยุติธรรม กลับเห็นว่า กฎหมายเป็นสิ่งสำคัญ และจำเป็นต่อความสงบสุขของบ้านเมือง สาเหตุต้นตอของปัญหาเกิดขึ้นเพราะ “คนมักจะถูกความโลภ โกรธ หลงเข้าครอบงำ แล้วนำเอากฎหมายนั้นมาใช้ในทางที่ผิดก่อให้เกิดผลร้ายแก่ผู้อื่นได้” (75) ประกอบกับข้อบกพร่องอันเป็นข้อจำกัดภายในตัว

บิดาเอง โดยเฉพาะความประมาท และความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ การไม่ทันโลก ไม่ทันชีวิต เป็นผลให้ไว้วางใจผู้อื่นมากเกินไป รวมถึงสถานภาพการเป็น “พ่อค้าเชื้อสายจีนธรรมดา ๆ คนหนึ่ง” ที่ไม่ “ทันทันทั้งในเรื่องกฎหมายและความรู้ภาษาไทย” ดังกล่าวว่า “หากปู่มีการศึกษาและมีความรู้เรื่องตัวบทกฎหมายอยู่บ้าง ปู่คงไม่ต้องถูกศาลพิพากษาลงโทษ เป็นแน่” (76)

การที่บิดาเป็นเสาหลักของครอบครัว “เคราะห์กรรม” จึง “มิได้ส่งผลสะท้อน แก่ชีวิตของเตี้ยเพียงคนเดียวเท่านั้น หากยังได้ครอบคลุมไปถึงทุกชีวิตซึ่งอยู่ในการนำ ของเตี้ยด้วย” (74) ดังเห็นว่า หลังสิ้นบิดา แม้มีทรัพย์สินเหลืออยู่ไม่น้อย มารดาซึ่ง เป็นผู้หญิง “ซ้างเท่าหลัง” ไม่รู้หนังสือและไม่ถนัดในกิจการค้าขาย ซ้ำยังขาดสติและความเข้มแข็ง “ยอมให้ผีการพนันเข้าสิง” ซึ่งเท่ากับประมาทกับชีวิตในช่วงที่ต้อง แก้ปัญหาอย่างรอบคอบ (68) จึงไม่สามารถนำพาครอบครัวและนาวาชีวิตให้ปลอดภัย การเสียชีวิตของมารดา ส่งผลให้ผู้แต่งต้องประสบภาวะ “บ้านแตกสาแหรกขาด” เป็น เหตุให้ต้องระหกระเหินจากบ้านเกิดเมืองนอนไปเผชิญชะตากรรมในต่างแดนตั้งแต่ เยาววัย จึงเห็นว่า มารดาเองก็มีส่วนให้เกิดเคราะห์กรรมต่อเนื่องที่เลวร้าย ดังผู้แต่งได้ กล่าวไว้ว่า “บุคลิกลักษณะเช่นนี้ของแม่นับว่าเป็นภัยแก่ตัวแม่เองและลูก ๆ ในเมื่อ ไม่มีเตี้ย” (68)

ด้วยความนอบน้อมถ่อมตน คำว่า **เคราะห์กรรม** ไม่ได้บ่งบอกความเชื่อตาม ตัวอักษร ดังกล่าวว่า “พ่อเป็นคนไม่เชื่อในเรื่องโชคชะตา” (253) สังเกตได้ว่า **โชค** และ **เคราะห์** เป็นคำที่ลดน้ำเสียงเชิงลบต่อผู้ที่อาจจะถูกตำหนิติเตียนได้ โดยเฉพาะ บุพการี ซึ่งไม่อยู่ในข้อยกเว้นว่าต้องเผชิญความไม่รู้ในชีวิตดังผู้แต่งกล่าวว่า “...เรื่อง ของชีวิตเต็มไปด้วยปริศนา น่าสนเท่ห์ ยังมีอายุมากขึ้นเพียงใด พ่อก็รู้สึกว่ายิ่งเข้าใจ ชีวิตยากมากขึ้นเพียงนั้น” (79)

การวิจารณ์ธรรมชาติของมนุษย์ว่าเป็นปัจจัยของความไม่เป็นธรรมมาจาก ประสบการณ์ตรงของผู้แต่ง เมื่อเห็นว่าไม่เป็นประโยชน์หรือไม่ให้ประโยชน์ ความเห็น แก่ตัวประกอบค่านิยมสังคมที่ให้คุณค่าทรัพย์สินเงินทอง เป็นเหตุของความละเลย เพิกเฉย ต่อความทุกข์ยากของเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน คือปัจจัยที่เสริมให้เคราะห์กรรมหรือ ชะตากรรมยิ่งเลวร้ายลง โดยเฉพาะช่วงอาศัยอยู่กับครอบครัวเศรษฐีที่ปากน้ำโพ “...ได้ ลิ้มรสว่า ชีวิตลูกกำพร้าที่ต้องอาศัยคนอื่นเขากินนั้น ยากแค้นแสนเข็ญเพียงใด” (96) โดยจะต้องทำงานตอบแทนอย่างหนักเกินกว่าเด็กวัยเดียวกันจะทำได้ เช่น หาบน้ำ วันละหลาย ๆ เทียว ไปตามหาดทรายยาวเหยียด จากแม่น้ำไปยังตึกแถวที่อาศัยเพื่อให้

ทุกคนใช้อาบใช้กิน ส่งหนังสือพิมพ์ตามบ้าน กวาดบ้านถูบ้าน ล้างถ้วยชาม เมื่อเพียงทำชามชุดใส่สำหรับกับข้าวตกแตก “นาย” ก็ตบตีและไล่ออกจากบ้าน ผลที่ตามมาก็คือไม่สามารถเรียนต่อจนจบการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 ได้

การไม่ยอมจำนนต่อชะตากรรมในวัยเยาว์ เป็นเหตุชักนำให้พบกับพระโลกนาถพระภิกษุชาวอิตาลี ซึ่งเดินทางเข้ามาประกาศหาผู้สนใจเข้าร่วมโครงการ “พระภิกษุสามเณรใจสิงห์” และนำไปสู่การตัดสินใจบวชและร่วมเดินทางไปยังประเทศอินเดีย จนกลายเป็นจุดเปลี่ยนของชีวิต คือโอกาสในการศึกษาเล่าเรียนและพัฒนาปัญญา ประสบการณ์ครั้งนั้นนอกจากแสดงให้เห็นคุณค่าของ “การต่อสู้” ซึ่งจะเป็นแรงคิดในการต่อสู้ชีวิตครั้งต่อไป ยังทำให้ผู้แต่งตระหนักว่า “โอกาส” เป็น “เรื่องสำคัญ” และ “มิได้เกิดขึ้นแก่ชีวิตของคนทุกคน” (99) เพราะโอกาสหมายถึงช่องทางแห่งความสำเร็จ มนุษย์จึงต้องแสวงหาและเห็นคุณค่า

เคราะห์กรรมหรือความพลิกผันได้เกิดขึ้นอีกคำรบหนึ่งในขณะที่ผู้แต่งศึกษาอยู่ ณ ประเทศอินเดีย สงครามมหาเอเชียบูรพา ส่งผลให้ผู้แต่งในฐานะพลเมืองของประเทศไทยถูกจับกุม ชีวิตในค่ายกักกัน “เชลยสงคราม” 4 ปีกับ 5 เดือนเศษ (151) ไม่เพียงทำให้สูญเสียอิสรภาพ การศึกษาหยุดชะงัก แต่ผลกระทบของสงคราม ไม่ว่าจะความอดอยากยากแค้น โรคภัยไข้เจ็บ ภัยธรรมชาติ โดยเฉพาะ “ความเป็นสัตว์ในตัวของมนุษย์ปรากฏออกมาอย่างไม่มีอะไรซ่อนเร้น” ดังที่ผู้ชนะเองก็ “แสดงอำนาจบาตรใหญ่” ด้วยความ “กำเริบเลิບสาน” (161-162) ได้ก่อความทุกข์ยากอย่างแสนสาหัส ชีวิตตกอยู่ในสภาพที่ต้อง “ต่อรอง” กับชะตากรรมอยู่ทุกขณะ

แม้เมื่อกลับสู่มาตุภูมิ อาชีพการเป็นนักหนังสือพิมพ์ทำให้ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับปัญหาทางการเมืองได้กลายเป็นที่มาของ “มรสุมร้าย” (244) สร้างความพลิกผันให้กับชีวิตอย่างรุนแรงอีกครั้ง เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำรัฐประหารยึดอำนาจขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม 2501 ได้กวาดล้างและจับกุมผู้ต้องสงสัยว่าเป็นปฏิปักษ์กับรัฐบาลในข้อหา “มีการกระทำความผิดอันเป็นคอมมิวนิสต์และกระทำความผิดต่อความมั่นคงของรัฐภายในและภายนอกราชอาณาจักร” (246) กว่าจะศาลจะพิชิตจนได้ว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ และพิพากษายกฟ้อง ชีวิต “นักโทษทางการเมือง” ที่ตกเป็นเหยื่อเผด็จการนานถึง 9 ปี ได้สร้างความทุกข์เข็ญอย่าง “แสนสาหัส” ทั้งในด้านสุขภาพกาย สุขภาพจิตแก่ตนเอง และครอบครัว รวมถึงเพื่อนผู้ร่วมชะตากรรมอีกเป็นจำนวนมาก (247)

ประสบการณ์ดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นว่าปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดเคราะห์กรรมไม่ว่า ความไม่เป็นธรรมในสังคม สงคราม และความขัดแย้งทางการเมือง ล้วนมีต้นตอมาจากธรรมชาติด้านมืดของ “มนุษย์” คือ ความโลภ ความโกรธ และความหลง อีกทั้งให้แง่คิดในเรื่องการใช้อำนาจหน้าที่ของผู้นำหรือผู้มีอำนาจรัฐ อำนาจที่ปราศจากคุณธรรม จริยธรรม ไม่ตั้งมั่นอยู่ในความถูกต้อง ย่อมเอื้อให้ประชาชนผู้บริสุทธิ์ต้องตกเป็นเหยื่อของเคราะห์กรรม ยิ่งความทุกข์เชิงผู้ตั้งแต่ละดับปัจเจกบุคคลไปจนถึงสังคมระดับกว้าง ในกรณีเคราะห์กรรมครั้งสุดท้าย แม้ภายหลังผู้แต่งพยายามให้ความสำคัญเป็นธรรมแก่ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยแสดงความเข้าใจเหตุผลของการกระทำว่าเป็นผลพวงของสถานการณ์ความขัดแย้งทางการเมืองโลก (ระหว่างสหรัฐอเมริกา ประเทศผู้นำโลกเสรีประชาธิปไตยกับประเทศฝ่ายคอมมิวนิสต์ซึ่งมีจีนเป็นผู้นำ) ที่ส่งผลกระทบต่อการเมืองภายในประเทศอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง และ “ความผิดพลาด” ในการทำงานย่อมเป็นเรื่องธรรมดา แต่สิ่งที่ผู้แต่งตำหนิและไม่อาจให้อภัย คือ พฤติกรรม “โง่ และกิน” การใช้อำนาจหน้าที่สร้างความชอบธรรมในการแสวงหาผลประโยชน์ชาติมาเป็นของตน (248)

ภายใต้อิทธิพลของเคราะห์กรรมที่ส่งผลให้ชีวิตดูจะไม่มีทางเลือก ประสบการณ์ของผู้แต่งได้ให้การเรียนรู้ว่า มนุษย์ควรจะต้องดิ้นรนต่อสู้และอดทน ถึงแม้จะไม่สามารถแก้ไขหรือควบคุมได้ทั้งหมด แต่อาจจะลดหรือลดทอนเหตุปัจจัยที่จะเสริมความรุนแรงและนำชีวิตให้ผ่านพ้นปัญหาอุปสรรค และข้อจำกัดไปสู่ความสว่างได้ในที่สุด

1.2 แสงสว่างเสมอด้วยปัญญานั้นไม่มี

ในการยืนหยัดต่อสู้กับชะตากรรม นอกจากคุณสมบัติวิญญานการเป็นนักสู้ การรู้จักตนเอง ความมั่นคงแน่วแนเ็นเป้าหมายของชีวิต การสร้างสมคุณสมบัติภายใน นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้แต่งสามารถเอาชนะปัญหาและอุปสรรค เปลี่ยน “วิกฤต” หรือความทุกข์ยากให้เป็น “โอกาส” แห่งความสำเร็จ

การเป็นเด็กมีสติปัญญา เรียนหนังสือดี มีนิสัยใฝ่รู้ ใฝ่เรียนตั้งแต่เยาว์วัย แม้จะขาดความพร้อมหรือมีข้อจำกัด ส่งผลให้ผู้แต่งมีความศรัทธา และเชื่อมั่นในคุณค่าของวิชาความรู้ การศึกษาเล่าเรียนจึงเป็นอุดมการณ์และเป้าหมายสำคัญของชีวิต ดึงเห็นได้จากการฝากตัวเป็นศิษย์วัดเพื่อจะได้เรียนหนังสือ ยอมทำงานอย่างหนักเพื่อแลกกับโอกาสและค่าใช้จ่ายในการเล่าเรียน แม้กระทั่งการตัดสินใจเดินทางไปยังประเทศอินเดียกับคณะพระโลกนาถด้วยวัยเพียง 12 ปี ชนิด “ไปตายเอาดาบหน้า”

ก็เพื่อจะได้มี “โอกาสเล่าเรียนมีวิชาความรู้” (105)

การเดินทางเพื่อไปศึกษาเล่าเรียนในอินเดียขณะนั้นต้องใช้ความอดทนเป็นอย่างสูง อาทิ การเดินทางรอนแรมในฤดูหนาวผ่านป่าเขาหิมาลัย แม้จะต้องเผชิญกับความลำบาก ความแปลกแยกทางวัฒนธรรม ความไม่คุ้นชินกับธรรมชาติและโรคภัยไข้เจ็บ จนได้พำนัก ณ สมาคมมหาโพธิ ตำบลสารนาถ เมืองพาราณสี ซึ่งมีพระอาจารย์ชาวสิงหลเป็นผู้ดูแล ผู้ศึกษาอย่างไม่ย่อท้อ จนมีความรู้ภาษาฮินดี ภาษาอังกฤษ ภาษาบาลี สอบภาษาฮินดีได้ที่ 1 ของประเทศอินเดีย หลังจากนั้นชวนชวายเป็นภาษาอังกฤษ โดยสมัครเรียนทางไปรษณีย์กับวิทยาลัยในประเทศอังกฤษจนสอบได้ประกาศนียบัตรเทียบเท่า Senior Cambridge เมื่อรู้ภาษาบาลีพอสมควรก็เรียนภาษาสันสกฤต เนื่องจากเห็นว่าหาที่เรียนไม่ถนัดในประเทศไทย ผลการเรียนดีเด่นทำให้มีโอกาสไปเรียนต่อที่มหาวิทยาลัยวิศวกรรมดี ศานตินิเกตัน (สถาบันของมหาวิทวีกอร์พินทรนาถ ฐากูร) ศึกษาวิชาการตติยวิทยา ประกอบด้วยวรรณคดี ศาสนาและปรัชญา ชั้นตรีธรรมและวิริยธรรมในการศึกษาเล่าเรียน แม้จะไม่ใช่ผลสำเร็จอันเนื่องมาจากสงคราม แต่ก็ก่อให้เกิดให้คุณูปการอย่างสูงแก่ชีวิต วิชาความรู้ดังกล่าวได้เป็น “อาวุธทางปัญญา” ที่ผู้แต่งได้อาศัย เป็นเครื่องมือในการเลี้ยงชีพและสร้างสรรค์งานอันเป็นประโยชน์แก่สังคมในเวลาต่อมา

นอกจากการศึกษาเล่าเรียนในระบบ การเป็นผู้ไม่หยุดยั้งในการเรียนรู้ ประสบการณ์ในชีวิตจึงมีคุณค่าต่อการพัฒนาปัญญา โดยเฉพาะเคราะห์กรรมและความผันผวนของชีวิตครั้งแล้วครั้งเล่าจนแทบเอาชีวิตไม่รอด ได้มีบทบาทสร้างความประจักษ์ถึงสาระของชีวิตและการตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท ผู้แต่งได้เรียนรู้ว่าเคราะห์กรรมความทุกข์เป็นธรรมดาโลกและเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต การต่อสู้กับเคราะห์กรรม แท้จริงก็คือการต่อสู้กับใจตนเอง การเข้าถึงความจริงดังกล่าว นอกจากช่วยให้สามารถรับมือกับความทุกข์และการใช้ชีวิตอย่างรู้เท่าทัน ดังที่ผู้แต่งได้กล่าวถึงจากชะตากรรมการเป็น “นักโทษ” ถึง 2 ครั้งว่า “8 ปีกว่าในคุกการเมืองลาดยาว กับประมาณ 4 ปีในค่ายกักกันเชลยสงครามในอินเดีย เป็นบทเรียนอย่างเพียงพอแก่พ่อว่า ‘พยายามจำกัดความต้องการตนเองแล้วตัวเองจะไม่เดือดร้อน’” (261) ยังส่งผลให้ผู้แต่งวางใจอยู่เหนืออุปสรรค ข้อจำกัด สามารถใช้เวลาที่เหลือของชีวิตให้เกิดประโยชน์ สร้างสรรค์ผลงานวรรณกรรมสำคัญ ๆ ซึ่งพบว่าส่วนใหญ่เกิดขึ้นในระหว่างการคุมขังที่คุกลาดยาว อาทิ **คีตาณูชลี** ของรพินทรนาถ ฐากูร **พบถิ่นอินเดีย** ของยวาทะลาล เนรุห์ **ชีวประวัติของข้าพเจ้า** ของมหาตม คานธี เป็นต้น “คุก” หรือโลกแห่งพันธนาการ

จำกัดมนุษย์ไว้ได้แต่เพียงร่างกาย แต่ไม่อาจปิดกั้นอิสรภาพทางจิตวิญญาณและความมุ่งมั่น กล่าวได้ว่าเพียงมนุษย์ไม่ยอมจำนน เคราะห์กรรม ปัญหาและอุปสรรคอาจมิใช่ข้อจำกัดอีกต่อไป แต่จะเป็นบททดสอบชีวิตที่พิสูจน์คุณค่า คักดิ์ศรี ความเป็นมนุษย์ ดังวาทะที่ผู้แต่งมักกล่าวอ้างถึงเสมอว่า “ไฟมีผลต่อทองจนไหม้ ความลำเค็ญก็มีผลต่อชีวิตฉันนั้น” (335) และ “ชีวิตจะเหงานหงอยปราศจากรสชาติ หากไม่มีอุปสรรคให้เราเอาชนะ และไม่มีการต่อสู้ให้พิชิต” (56)

อย่างไรก็ตาม การหล่อหลอมทางจิตวิญญาณ ส่วนหนึ่งย่อมเกิดจากกระบวนการอบรมเลี้ยงดูตั้งแต่เด็ก อันสะท้อนถึงคุณค่าของระบบชีวิตในสังคมไทย อย่างน้อยในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองจนถึงการล้มลุกคลุกคลานทางการเมืองของประเทศไทย ประสบการณ์ชีวิตเด็กกำพร้าที่เติบโตมาด้วยน้ำใจ มิตรภาพ ความเอื้ออาทรและเมตตาธรรมของผู้คนทั้งในสังคมไทยและต่างสังคม โดยเฉพาะการเป็นศิษย์วัดทั้ง “วัดไทย” (วัดตรีทศเทพ) และ “วัดเทศ” คือสมาคมมหาโพธิที่สารนาถ รวมทั้งประสบการณ์เมื่ออยู่มหาวิทยาลัยวิศวกรรมดี นับว่ามีส่วนสำคัญในการบ่มเพาะคุณสมบัติภายใน และพัฒนาชีวิต ดังกล่าวว่า “ชีวิตเด็กวัดได้สอนกิริยา มารยาทผู้ดีของสังคมไทย” รวมทั้ง “การแต่งกายอย่างประณีตสะอาดสะอ้าน” และ “ระเบียบแบบแผนที่ต้องประพฤติปฏิบัติตนในโอกาสต่าง ๆ” (90) ในขณะที่สังคมอินเดียได้ให้ “ความรู้และประสบการณ์” ที่เป็นเสมือน “ประทีปให้แสงสว่างในการเดินทางแห่งชีวิต” (131)

นอกจากประสบการณ์ส่วนตัว ประสบการณ์ของผู้อื่นโดยเฉพาะชีวิตนุภาพาริ ก็มีคุณค่าในฐานะบทเรียนหรืออนุสติให้ผู้แต่ง โดยเฉพาะความบกพร่องภายในของมนุษย์อันเป็นที่มาของความผิดพลาด

ในด้านความสัมพันธ์กับผู้อื่น การได้มีโอกาสรู้จักบุคคลสำคัญ และแวดล้อมด้วยกัลยาณมิตร ซึ่งล้วนแต่เป็นบุคคลที่ทรงคุณค่า มีชีวิตและประวัติการต่อสู้ที่เป็นแบบอย่างของสังคม อาทิ รพินทรนาถ ฐากูร ยวาทะลาล เนรุห์ พระโลกนาถ ท่านพุทธทาส พระยาอนุমানราชชน กล่าวได้ว่านอกจากเป็นผู้มีบุญคุณได้ช่วยเหลือชีวิตแล้ว ยังก่อให้เกิดการเรียนรู้ ทั้งในแง่ของแรงบันดาลใจ และการทำความเข้าใจชีวิต

นอกจากนั้นการเป็น “นักอ่าน” หรือการเรียนรู้ประสบการณ์ของผู้อื่นในรูปแบบของงานสร้างสรรค์ทางวรรณกรรมทั้งในทางคติโลก คติธรรม วรรณกรรมไทยและวรรณกรรมโลก นับเป็นขุมทรัพย์ทางปัญญาที่มีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ชีวิตและการสร้างสมประสบการณ์ภายใน

อาจารย์กรุณาเติบโตและใช้ชีวิตท่ามกลางสังคมชาวพุทธ ตั้งแต่วัยเยาว์ พุทธปรัชญาย่อมมีอิทธิพลต่อพื้นฐานวิถีคิด โดยเฉพาะการมองโลกและชีวิตอย่างเป็นองค์รวม หรือที่เรียกว่า หลักอภิปัจจยตา คือ “เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น” (พุทธทาสภิกขุ, 2550 : 49) ซึ่งผู้อ่านสามารถสังเกตได้จากงานเขียนถึงแม้ไม่ได้หลีกเลี่ยงการสื่อความหมายด้านอารมณ์ทั้งความน่าสลดและความปิติ ผู้แต่งก็รักษาความไม่ฟูมฟาย โดยใช้ทั้งอุเบกขาและมูทิตาจิต คุณสมบัติสำคัญคือความรู้เท่าทันตนเอง การให้อภัยแก่นุคคลที่ก่อความเดือดร้อนหรือเคราะห์กรรม โดยพยายามทำความเข้าใจ และไม่โต้ตอบแม้มีโอกาส นับเป็นวุฒิภาวะที่ปรากฏในงานเขียนขึ้นนี้อย่างเด่นชัด เมื่อกล่าวถึงความสำเร็จ มักแสดงว่าเป็นผลมาจากสิ่งอื่น บุคคลอื่นมากกว่าตัวตนเอง เมื่ออภิปรายถึงเคราะห์กรรมและความสำเร็จในชีวิตก็จะพิจารณาการสอดรับของเหตุปัจจัยอย่างผู้เข้าใจชีวิต

1.3 โลกทั้งผองพี่น้องกัน

ความสำเร็จในชีวิตโดยเฉพาะการต่อสู้กับปัญหาและเคราะห์กรรม เมื่อย้อนอดีตกลับไป ทำให้ผู้แต่งมองเห็นปัจจัยสำคัญที่เกื้อกูลชีวิตตนเองมาโดยตลอด นั่นก็คือมิตรภาพ น้ำใจ ความเอื้ออาทรระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ซึ่งเกิดขึ้นและประจักษ์ได้ในยามทุกข์ ชีวิตที่ดูเหมือนจะไร้ญาติ (โดยสายเลือด) แต่กลับมากด้วยญาติธรรม ชีวิตในวัยเยาว์ที่ถูกญาติพี่น้องปฏิเสธ แต่ได้รับการโอบอุ้มจากบุคคลต่างสายเลือด ในขณะที่อัปจนหนทางในแผ่นดินเกิด ก็มีทางออกในแผ่นดินอื่น ท่ามกลางความทุกข์เชิงอยู่ในโลกแห่งพันธนาการ ยังพบความเห็นใจจากเพื่อนผู้ร่วมชะตากรรม

การเลือกไปเผชิญความทุกข์ยากในต่างแดน เป็นเหตุให้ได้พบความหมายของมนุษยธรรมเมื่อรับบิณฑบาตจากชาวอินเดียที่ไม่ได้นับถือพุทธศาสนา ได้รับความอนุเคราะห์จากผู้มีเมตตาซึ่งเห็นความมุ่งมั่นของท่าน โดยเฉพาะสมาคมมหาโพธิที่สารนาถ มหาวิทยาลัยวิศวกรรม และบุคคลสำคัญในแวดวงการศึกษาในอินเดียขณะนั้น ส่งผลให้ผู้แต่งได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนและมีชีวิตที่ดีในเวลาต่อมา ประสบการณ์ชีวิตการเป็นนักโทษเชลยสงครามในต่างแดน ทำให้ผู้แต่งได้เรียนรู้ถึงคุณค่าของ “มนุษยธรรมที่ไม่จำกัดผิวเนื้อ เชื้อชาติและศาสนา” (144) แม้ในขณะที่เดินทางกลับมาตุภูมิ น้ำใจมิตรภาพที่ได้รับจากผู้คนที่คอยให้การช่วยเหลือ โดยเฉพาะ “โอกาส” ในทางการทำงาน อันเป็นที่มาของปัจจัยพื้นฐานของชีวิต การพัฒนาตนเองและการสร้างสรรค์ผลงาน

เมตตาธรรมที่ได้รับจากเพื่อนมนุษย์ที่ปราศจากข้อจำกัดทางด้านเชื้อชาติ ศาสนาภาษาและวัฒนธรรม รวมทั้งคู่ชีวิต คืออาจารย์เรืองอุไร กุศลาสัย ที่มีบทบาท

สำคัญอย่างมากในการถือกุศลชีวิต ดังได้กล่าวยกย่องให้เป็น “อรรถาณคินี” หรือ “ผู้เป็นครึ่งหนึ่งของชีวิต” (215) ทำให้ผู้แต่งตระหนักในคุณค่าของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ การเป็นส่วนหนึ่งของโลกและสังคม รวมถึงการมองเห็นความเป็นหนึ่งเดียวของชีวิตมนุษย์

2. ศิลปวิธี

การเห็นคุณค่าและความหมายของชีวิตภายใต้การตระหนักไว้ในเงื่อนไข และข้อจำกัดได้ เป็นที่มาของชื่อหนังสือ “ชีวิตที่เลือกไม่ได้” และให้ชื่อรองว่า “อัตชีวประวัติของผู้ที่เกิดในแผ่นดินไทยคนหนึ่ง” คล้ายถ่อมตนว่าไม่มีจุดเด่นเป็นพิเศษกว่าผู้อื่นแต่อย่างใด แต่สารทางความคิด และความหลุดร่อนทางอารมณ์ย่อมไม่อาจปรากฏแก่ผู้รับ โดยปราศจากรูปแบบ และกลวิธีที่เหมาะสม อันส่งผลให้รู้สึกสุข ทุกข์ โศกเศร้า ตื่นเต้น เร้าใจ กระหายใคร่รู้ไปกับเรื่องราวในชีวิตของผู้แต่ง พร้อมทั้งสัมผัสรับรู้ถึงความปรารถนาดี ความรัก ความห่วงใย ที่ผู้แต่งแฝงอยู่

2.1 รูปแบบและกลวิธีการแต่ง

การเลือกใช้รูปแบบจดหมายจาก “พ่อ” ถึง “ลูก” เขียนอัตชีวประวัติ กล่าวได้ว่าเป็นวิธีการที่แยบคาย และมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการสื่อสารทางวรรณศิลป์ของวรรณกรรมเรื่องนี้ กล่าวคือ การเล่าเรื่องในรูปแบบจดหมาย ย่อมเอื้อให้ผู้แต่ง ในฐานะ “พ่อ” ในปัจจุบันวัย แสดงบทบาทหน้าที่ถ่ายทอดประสบการณ์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องส่วนตัว สังคม ความผิดพลาด ความสำเร็จ พร้อมกับการชี้แนะให้ข้อคิด รวมไปถึงทัศนะวิเคราะห์วิจารณ์เรื่องราวต่าง ๆ ในขณะที่ผู้อ่านซึ่งทำตนเป็นผู้สังเกตการณ์ ก็สามารถรับสารอันเป็นประสบการณ์ร่วมได้

วิญญานความเป็น “พ่อ” ในการเล่าประสบการณ์ชีวิต ทำให้ผู้อ่านสามารถสัมผัสทำที่แห่งความปรารถนาดีและเป็นห่วงเป็นใยต่อบุตร การเขียนจดหมายจาก “พ่อ” ถึง “ลูก” ในที่นี้จึงเป็นได้ทั้งสภาวะ “ความเป็นจริง” และ “เสมือนจริง” “พ่อ” จึงอาจหมายถึงทั้งบิดาผู้ให้กำเนิดชีวิต และบุคคลสูงวัยผู้มากด้วยประสบการณ์ชีวิตและวุฒิทางปัญญา ส่วน “ลูก” ย่อมหมายรวมได้ทั้งผู้เป็นทายาทโดยสายเลือด และอนุชนผู้เป็นทายาททางวัฒนธรรม

เอกภาพอันเกิดจากความประสานระหว่างโครงสร้างภายในฉบับกับโครงสร้างภายนอก อันได้แก่ สัมพันธภาพที่ร้อยเรียงจดหมายทั้งหมดเข้าด้วยกัน นับเป็นคุณสมบัติที่สร้างความกลมกลืนในการนำเสนอให้กับวรรณกรรมเรื่องนี้

หากนำจดหมายทั้งหมดมาพิจารณาโดยภาพรวม ก็จะเห็นถึงลักษณะการนำเสนอที่มีโครงสร้างเช่นเดียวกับข้อเขียนความเรียงขนาดยาว คือ ประกอบด้วย ส่วนนำ เนื้อเรื่อง และบทสรุป ดังนี้ จดหมายฉบับที่ 1 ว่าด้วยที่มา เจตจำนงในการเขียนอัตชีวประวัติ ความในส่วนนี้ทำหน้าที่เป็นเสมือนบทนำ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นการเปิดเรื่องที่มีเสน่ห์ เรียกความสนใจจากผู้อ่านและนำเข้าสู่เรื่องได้ตรงประเด็น ส่วนที่เป็นเนื้อเรื่อง จะเป็นเนื้อความจากจดหมายฉบับที่ 2 เป็นต้นไป ซึ่งว่าด้วยชาติภูมิ (ฉบับที่ 2 - 3) เเคราะห์กรรมความพลิกผันในวัยเยาว์และการต่อสู้ (ฉบับที่ 4 - 7) ประสบการณ์ชีวิตช่วงจากมาตุภูมิสู่พุทธภูมิ (ฉบับที่ 8 - 11) ฆะตกรรมฆะตกรรม ชีวิตคุกครั้งที่ 1 (ฉบับที่ 12 - 15) กลับสู่มาตุภูมิ งาน ชีวิต ครอบครัว (ฉบับที่ 16 - 24) นักโทษการเมืองและชีวิตคุกครั้งที่ 2 (ฉบับที่ 25 - 27) การตอบแทนชีวิตและชีวิตที่ต้องตอบแทน (ฉบับที่ 28 - 32) และเนื้อความในจดหมายฉบับที่ 33 ทำหน้าที่เสมือนบทสรุปหรือบทส่งท้าย ที่แสดงถึงความรู้สึกนึกคิดโดยรวมต่อประสบการณ์เรื่องราวชีวิตที่เล่ามาทั้งหมด พร้อมทั้งฝากข้อคิดด้วยภาษิต คติพจน์ของไทยและต่างประเทศ และปิดเรื่องได้อย่างงดงามทั้งในแง่ของความคิด และถ้อยคำภาษา

ในขณะที่เดียวกันเมื่อพิจารณาจดหมายแต่ละฉบับก็จะเห็นโครงสร้างในการนำเสนอที่ประกอบด้วย การเกริ่นนำ เนื้อเรื่องและส่วนสรุป ผู้แต่งจะใช้กลวิธีให้ส่วนนำและส่วนสรุปของจดหมาย ทำหน้าที่เชื่อมร้อยจดหมายฉบับต่อเนื่องเข้าด้วยกัน เช่น การขึ้นต้นด้วยการเพิ่มความเดิมของจดหมายฉบับที่แล้ว การสรุปจบที่ทิ้งท้ายด้วยการช่วยกระตุ้นให้ติดตามเรื่องราวในจดหมายฉบับต่อไป

ความหลากหลายในกลวิธีการเล่า และดำเนินเรื่อง นับเป็นลักษณะเด่นอีกประการหนึ่ง เป็นต้นว่า การเล่าเรื่องสลับไปมาระหว่างปัจจุบันกับอดีต การเล่าสลับการวิเคราะห์เพื่อแสดงความคิดเห็น การผูกปมและการคลี่คลายปมอย่างมีจังหวะ การใช้ลีลาเสมือนการพูดคุยหรือสนทนาโดยการใช้คำเรียกขานเป็นระยะเพื่อสื่อความรู้สึกนึกคิดสำคัญเป็นช่วง ๆ การตั้งประเด็นคำถามเพื่อนำไปสู่การขยายความ กล่าวโดยรวมกรรมา กุศลาสัย มิได้ต้องการเพียงเล่าเหตุการณ์หรือแสดง “ข้อเท็จจริง” ในชีวิต แต่มุ่งเสนอ “ความเป็นจริง” ของโลกและชีวิตด้วย กลวิธีที่ใช้ในการดำเนินเรื่องให้ชวนติดตาม น่าสนใจและสอดคล้องกับธรรมชาติของการเล่าเรื่อง ยังมีบทบาท “ปลุก” และปรับเปลี่ยนปฏิกิริยาทางอารมณ์ของผู้อ่าน ควบคู่กับการกระตุ้นให้คิดโดยไม่รู้สึกถูกรัดเยียด **ชีวิตที่เลือกไม่ได้** จึงเป็นชีวิตที่ชักนำให้ผู้อ่านรู้จักวิพากษ์วิจารณ์แก่นสารและมายาชีวิต

2.2. การใช้ภาษา

ภาษาในอัตชีวประวัติ **ชีวิตที่เลือกไม่ได้** เป็นความเรียงร้อยแก้วที่มีความโดดเด่นทางวรรณศิลป์ ถึงแม้บรรยาย อธิบายความ เพื่อสื่อประสบการณ์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับข้อเท็จจริง และความเป็นจริงของชีวิต เพื่อกระตุ้นการรับรู้ทางความคิด มากกว่าการพรรณนาความที่มุ่งผลทางอารมณ์ก็ตาม

การเลือกใช้คำที่แสดงถึงภูมิรู้ทางวรรณศิลป์บนพื้นฐานความเข้าใจในอัจฉริยลักษณะของภาษาไทย นับเป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่ง ดังเช่น เมื่อเล่าถึงสภาพของมารดา

ว่ากันว่า ฝึการพั่นนั้นลงได้ลึงสู้อยู่กับผู้ใดแล้ว ก็ยากที่ผู้นั้นจะหลีกพ้นจากความพินาศหายนะได้ แมตคอยอยู่ในสภาพที่มีไฟต้องลึงสู้อยู่อย่างเบ็ดเสร็จ และสมบูรณ์ สุขภาพของแม่เริ่มเลื่อม และพร้อม ๆ กับความเลื่อมของสุขภาพ ทรัพย์สินสมบัติก็เริ่มเลื่อม และเลื่อมไปอย่างลึนเนื้อประดาตัวด้วย (78)

คำ “ลึงสู” “เบ็ดเสร็จ” “สมบูรณ์” และ “เลื่อม” เป็นชุดคำที่มีความกลมกลืนทั้งทางเสียง และความหมาย อธิบายถึงการดำรงอยู่ของอำนาจชั่วร้ายของการพั่นที่เข้าครอบครองชีวิตจิตใจมารดาของผู้แต่ง การซ้ำคำว่า “เลื่อม” เป็นคำกริยาหลักในประโยคต่อเนื่องแสดงถึงความวิบัติของสิ่งสำคัญ ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลกัน

ในขณะที่เดียวกัน ข้อความข้างต้นอ้างถึงความเห็นของคนทั่วไป โดยไม่ต้องแสดงตัวผู้พูด บอกความเป็นจริงในชีวิตที่สามารถพบเห็นได้ทุกยุคคือ “ว่ากันว่าฝึการพั่นนั้นลงได้ลึงสู้อยู่กับผู้ใดแล้ว ก็ยากที่ผู้นั้นจะหลีกพ้นจากความพินาศหายนะได้” แล้วจึงกล่าวถึงประสบการณ์เฉพาะที่เกิดขึ้นในชีวิตของมารดา ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของประสบการณ์ร่วม จึงย่อมไม่อาจหลีกหนีความจริงดังกล่าวได้

น่าสนใจว่าการใช้คำเรียกบุคคลในเหตุการณ์จากตัวอย่างข้างต้น แสดงความสัมพันธ์ของผู้เล่ากับบุคคลผู้นั้น ในบางแห่งใช้คำที่แสดงความสัมพันธ์กับผู้ฟัง (บุตรของผู้เล่า) โดยเล่าลละกันไป ดังเช่น

....หากปู่มีการศึกษาและมีความรู้เรื่องตัวบทกฎหมายอยู่บ้าง ปู่คงมีต้องถูกศาลพิพากษาลงโทษเป็นแน่ แต่นี่เป็นเพียงพ่อค้าเชื้อสายจีนธรรมดา ๆ คนหนึ่ง ไม่ถนัดทั้งในเรื่องของกฎหมายและความรู้ภาษาไทย ครอบครัวยุโรปบรรดาญาติพี่น้องก็ไม่ประสีประสาในเรื่องโรงเรื่องศาล ปู่จึงต้องประสบชะตากรรมดังกล่าว มีญาติเล่าให้ฟังว่า แม่ซึ่งรู้จักแต่หน้าที่เลี้ยงลูกและงานในบ้านเท่านั้น ได้ทุ่มเทความสามารถและทรัพย์สินทุกชิ้นที่มีอยู่ ได้วิ่งเต้นเข้ากราบไหว้ทุกคนที่เกี่ยวข้องและมีผู้แนะนำให้เข้าหา ทั้งนี้เพื่อจะให้เตี่ยได้รับอิสรภาพกลับคืนมา แต่อนิจจา ! หลิงบ้านนอกสมัย ๙๐ - ๑๐๐ ปีมาแล้ว หนังสือไม่กระดิกหู เคยขลุกอยู่ก็แต่กับงานบ้าน ไม่เคยเข้าหาหรือติดต่อกับผู้หลักผู้ใหญ่ ไหนเลยจะทำงานที่เกี่ยวข้องกับตัวบทกฎหมายอันซับซ้อนละเอียดอ่อนเช่นนั้นได้ (76)

เมื่อพิจารณาบริบทของการใช้คำเรียกแทนสรรพนามในกรณีนี้ กล่าวได้ว่ามีทั้งส่วนที่ผู้เล่าระลึกถึงขณะเป็นลูก และมีความสำนึกว่าตนเองอยู่ในฐานะพ่อของผู้ฟัง ที่จะให้ความเข้าใจต่อบรรพบุรุษ บุคคลที่ถูกกล่าวถึงจึงมีสถานะทั้งเตี่ยและปู่กับแม่และย่าในขณะเดียวกัน และเมื่อจำเป็นต้องวิพากษ์วิจารณ์บุพการีจะเห็นการใช้วิธีเขียนที่ให้ความเห็นนอกเหนือใจมากกว่าตำหนิ

ลักษณะการใช้ถ้อยคำเพื่อมิให้กระทบกระเทือนถึงผู้อื่น มิได้ปรากฏเฉพาะกับบุพการีเท่านั้น แม้บุคคลที่ดูเหมือนตั้งใจจะตำหนิ ผู้แต่งก็พยายามเลี่ยงที่จะไม่กล่าวโดยตรงแต่ใช้วิธีให้ข้อมูลเชิงเหน็บแนม ตัวอย่างเช่น “จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์...ท่าน ‘รักษาดูแลแก่ชาติ’ มากเกินไป จนปรากฏว่าทรัพย์สินของชาติหลงไปอยู่ในกองมรดกส่วนตัวของท่านเป็นจำนวนตั้ง ๕๐๐ - ๖๐๐ ล้านบาท” (248)

การใช้ความเปรียบ นับเป็นวิธีการทางวรรณศิลป์อีกอย่างหนึ่งที่ให้พลังทางสุนทรียะสอดคล้องกับเนื้อความ ตัวอย่างเช่น

ความรู้และประสบการณ์... เป็นเหมือนประทีปให้แสงสว่างในการเดินทางแห่งชีวิตของพ่อ ช่วงเวลาที่พอนั่งจับปากกาพรรณนา “ความหลัง” ให้ลูกฟังอยู่นี้ เปรียบเสมือนเป็น “สายัณห์” แห่งชีวิตของพ่อ สายัณห์ที่มีความเร่าร้อนและเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า อันเกิดจากการเดินทางได้ทุเลาเบาบางลงมากแล้ว... สายัณห์ที่กล่าวถึงก็จะกลายเป็น “รัตติกาลอันมีดมน” ตามธรรมชาติของโลก (133)

บทอุปมาและอุปลักษณะข้างต้น แม้จะเป็นความเปรียบที่ผู้อ่านคุ้นเคย แต่ใช้ได้พอเหมาะกับการแสดงภาพภาวะมีดমনของความทุกข์ที่ผ่อนคลายเป็นไปได้ด้วยความสว่างไสวของความรู้และประสบการณ์ จึงเป็นการเชิดชูคุณค่าของวิชาความรู้ในทัศนะของผู้แต่งได้อย่างชัดเจน โวหารการเปรียบชีวิตเหมือนการเดินทาง และช่วงชีวิตมนุษย์เปรียบได้กับช่วงของเวลา เป็นต้นว่า รุ่งอรุณแห่งชีวิต สายัณห์แห่งชีวิต นอกจากแสดงสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนแล้ว ยังแสดงถึงทัศนะของผู้แต่งที่มีต่อโลกชีวิตและธรรมชาติอย่างมีนัยสัมพันธ์กัน นั่นคือทุกอย่างดำเนินไปภายใต้ “กฎแห่งวัฏฏะ” คือ มีอุบัติ (การเกิดขึ้น) วิวัฒน์ (การดำรงอยู่ตามสภาวะ) และวิบัติ (การจบสิ้น) ชีวิตมนุษย์ก็เฉกเช่นเดียวกันกับการหมุนเวียนของวันเวลา

การใช้ภาษิต คำพังเพย คติพจน์ คำคม รวมทั้งข้อเขียนซึ่งเป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย มาทำหน้าที่อธิบายความ นับเป็นลักษณะเด่นของงานเขียนชิ้นนี้ ด้วยเหตุที่ถ้อยคำสำนวนดังกล่าวเป็นมรดกทางวรรณศิลป์ที่สังคมรับรู้ ครอบงำมาชั่วระยะเวลาหนึ่ง ความกระชับของภาษาและความลงตัวในทางความคิด คุณสมบัติของการสื่อความที่เกินคำ จึงช่วยให้การใช้ภาษาในการเล่าเรื่องมีลักษณะของประหยัดคำ ประหยัดความ และสื่อสารได้ชัดเจนและรวดเร็ว ดังตัวอย่าง “สมัยที่พ่อเกิดนั้น เข้าใจว่าฐานะและทรัพย์สินของย่าอยู่ในสภาพที่เริ่มร่อยหรอแล้ว ทั้งนี้เพราะลูกหลายคนเริ่มมีนิสัย ‘ตีนไม่ติดดิน’ ” กัน (69) “ตีนไม่ติดดิน” เป็นที่รับรู้ว่านอกจากหมายถึงพฤติกรรมของคนที่ทำอะไรไม่เป็น ไม่สู้งาน ยังรวมถึง นิสัยที่ชอบแต่ความสะดวกสบาย ความฟุ้งเฟ้อ รั้งเกียจความยากลำบาก สำนวนดังกล่าวจึงสื่อความที่เด่นชัด ซึ่งไม่อาจแทนด้วยถ้อยคำอื่น หรือสำนวน “แพแตก” ซึ่งหมายถึงลักษณะที่รอบครัวแตกกระจัดกระจายเพราะหัวน้ำครอบครัหรือผู้เป็นหลักประสบความวิบัติ เมื่อใช้เล่าถึงสภาพครอบครัวของตน ประกอบกับเรือและแพเป็นที่อยู่อาศัยโดยรูปธรรมในขณะนั้น “แพแตก” ในบริบทของงานเขียนนี้จึงให้ทั้งความหมายโดยตรงและความหมายโดยนัย

นอกจากนั้นในการแสดงทัศนะการโต้แย้งเชิงเหตุผล ผู้เขียนยังได้นำสุภาษิต วาทีคำคม บทเพลง วรรณกรรมทั้งของกวีโบราณ กวีร่วมสมัยทั้งของไทยและต่างประเทศ มาใช้ในการอ้างอิง เช่น

ลูกรักของพ่อ ! เมื่อได้อ่านประวัติชีวิตของพ่อมาถึงตอนนี้ ลูกอาจจะสงสัยอยากถามว่า ทำไมพ่อแม่ไม่มีญาติข้างพ่อหรือข้างแม่ที่จะเอาใจใส่ในชะตากรรมของพ่ออีกบ้างเลยหรือ ? ต่อความอยากรู้อยากเห็นนี้ พ่อขอตอบโดยยกเอาบทร้องในลิเกซึ่งพ่อเคยดูและเคยจำได้ตั้งแต่เล็กมาตอบดังต่อไปนี้

“มีเงินเขาก็นับว่าน้อง มีทองเขาก็นับว่าพี่ ยากจนเงินทองที่น้องไม่มี”
(93)..... แต่อัจฉา ! โบราณท่านว่าไว้ว่า “แข่งเรือแข่งพายพอจะแข่งกันได้
แต่แข่งบุญแข่งวาสนานั้นแข่งไม่ได้” วาสนาของพ่อที่แจ่มใสและแสวงหาความรู้
ในโรงเรียนเช่นผู้อื่นเขาได้ คงจะมีขอบเขตจำกัดเพียงแค่นั้น (101)

การนำเอาสมบัติทางวรรณศิลป์อันเป็นประสบการณ์ร่วมของสังคม มาสื่อ
ประสบการณ์ส่วนตัว ยังแสดงถึงความรู้ความเข้าใจของผู้แต่งที่มีต่อมรดกทาง
วรรณกรรมเหล่านั้นอย่างลึกซึ้ง อันบ่งถึงประสบการณ์การอ่านอย่างกว้างขวางและ
หลากหลาย ประสบการณ์นั้นเป็นส่วนหนึ่งของความจริงในโลก และการประจักษ์ใน
ประสบการณ์นั้นด้วยตัวผู้แต่ง เป็นที่มาของความเข้าใจโลกและชีวิตที่ถ่ายทอดมาสู่
ผู้อ่าน

สำนวนซึ่งใช้ได้อย่างสอดรับกับเนื้อหาช่วยให้เรื่องซับซ้อนเข้าใจได้ง่าย และ
ยังแฝงความเห็นอกเห็นใจของผู้อ่านได้ด้วย เช่น เมื่อเล่าถึงเหตุการณ์การเมืองไทยภายใต้
อิทธิพลของสหรัฐอเมริกา ช่วงที่มีจอมพล ป.พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีว่า

ในฐานะเป็นนายกรัฐมนตรีในสมัยนั้นจอมพล ป.พิบูลสงคราม
คงจะอยู่ในสภาพ “กลืนไม่เข้า คายไม่ออก” หลายประการ คุณสังข์
เคยเล่าให้คุณอารี และพ่อฟังว่า...โดยน้ำใสใจจริงแล้ว มิได้เห็นดีเห็นงาม
ไปตามที่สหรัฐฯ “บอกบท” อยู่เบื้องหลังเสียทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ในฐานะ
เราเป็นประเทศเล็กก็ต้อง “ลูตามลม” ไปตามสถานการณ์ (225)

ด้วยเนื้อหาที่เผยภูมิธรรมแห่งชีวิต และศิลปะอันลงตัว ในขอบเขตของ
วรรณกรรมสารคดีแนวอัตชีวประวัติ **ชีวิตที่เลือกไม่ได้** ย่อมมีคุณค่าแก่การอ่าน
ได้ยาวนานและน่าจะมีชีวิตอยู่เสมอ

อัตชีวประวัติสมศรี สุกมลนันทน์ : ชีวิตแห่งการเรียนรู้

อัตชีวประวัติสมศรี สุกมลนันทน์⁴ เป็นวรรณกรรมที่เผยทัศนะต่อชีวิต

⁴ ในบทความนี้ใช้ฉบับการตีพิมพ์ ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2548

ของบุคคลผู้ประสบความสำเร็จทางการงานและความสุขในชีวิตครอบครัว โดยพัฒนาศักยภาพที่จะ “เลือก” กระทำตามความต้องการ ด้วยความมั่นใจในคุณค่าและสถานะของสตรีในช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านทางวัฒนธรรมที่สังคมไทยกำลังก้าวเข้าสู่สมัยใหม่

อาจารย์สมศรี สุขุมลันนันทน์เขียนคำนำสำหรับตีพิมพ์ครั้งแรกในวัย 77 ปี ตรงกับวาระครบรอบปีที่ 54 ของชีวิตคู่ คือวันที่ 20 สิงหาคม 2539 อนุমানได้ว่าคงจะเริ่มเขียนในปี 2538 (ดูบท “ร้อยล้นชัคอืด” “ชีวิตวัยรุ่น” และ “ชีวิตครอบครัว”) โดยเล่าประวัติชีวิตตั้งแต่ปฐมวัยจนถึงปัจฉิมวัย สังกะตว่า ผู้แต่งได้ให้ความสำคัญกับครอบครัวในวัยเยาว์ และครอบครัวของท่านเองเมื่อมีชีวิตคู่ ตลอดจนการศึกษาเล่าเรียนและการทำงานจนถึงบั้นปลายชีวิต หนังสือเล่มนี้น่าจะเขียนขึ้นในคราวเดียวติดต่อกัน โดยแบ่งเป็น 10 บท เรียงตามลำดับเวลา ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 2539 จนถึงปี 2548 ได้ตีพิมพ์เป็นครั้งที่ 3

ดังนั้น แม้ผู้แต่งจะออกตัวว่าอดีตของตน “เรียบรบน่าเบื่อ เมื่อผ่านไปเปรียบเหมือนเก็บไว้ในลิ้นชัก ไม่รู้จะนำอะไรที่เป็นแก่นสารออกมาใช้ได้” และได้ตั้งใจแสดงว่า “เป็นของมีค่าควรแก่การรอดอ้าง” (6 - 7) เขียนเพราะ “มีผู้บอกให้เขียน” แต่หากพิจารณาข้อมูลข้างต้น และการกล่าวถึง “ชัคอืด” (7) ของการเขียนที่มีต่อตนเองว่า “...อย่าความไม่แน่ใจว่า ตัวคือใคร ใครคือตัว หรือว่าไม่มีทั้งตัวทั้งใคร” (7) ซึ่งสะท้อนวิธีคิดบนพื้นฐานสังขธรรม โดยเฉพาะความเป็นอนิจจังและอนัตตา ย่อมแสดงถึงความตั้งใจในการที่จะถ่ายทอดการมองโลกและชีวิต การให้ความหมายกับสิ่งที่เป็นอยู่ และเกิดขึ้นในประสบการณ์ของตน ด้วยความตระหนักในคุณค่าที่พึงมีต่อผู้อ่าน

ในแง่ที่ชีวประวัติย่อมสัมพันธ์กับชีวิตอื่นและเหตุการณ์ที่อาจมองได้ต่างกัน ความกล้าหาญที่จะแสดงออกซึ่ง “ความคิดเห็นส่วนตัว” ก็เป็นสิ่งจำเป็น ถึงแม้ผู้แต่งตระหนักกว่ามีความเป็นไปได้ที่จะ “กระทบความคิดเห็นของผู้อื่นที่ต่างออกไป” เนื่องจากว่า “แต่ละคนย่อมมีความเป็นตัวเอง” แต่ก็เห็นได้ว่า ความอ่อนน้อมถ่อมตน การเปิดใจกว้างที่ต้องจัดให้สมดุลกับการรักษาความเป็นตัวของตัวเองย่อมเป็นคุณสมบัติสำคัญซึ่งวิเคราะห์ได้จากวรรณกรรมเรื่องนี้

1. ภูมิธรรมแห่งชีวิต

เมื่อบุคคลประสบความสำเร็จและความสุขในชีวิตบนเส้นทางที่ตนเป็นผู้ “เลือก” ด้วยความเชื่อมั่น ศรัทธาในศักยภาพและคุณค่าความเป็นมนุษย์ที่หญิง-ชาย พึงมีเท่าเทียมกัน การย้อนมองอดีต ภูมิธรรมแห่งชีวิตย่อมก่อให้เกิดทัศนะต่อโลกและ

ชีวิตในประเด็นสำคัญดังนี้

1.1 ครอบครัว โรงเรียน : แหล่งเรียนรู้ในวัยเยาว์

ในประสบการณ์การเรียนรู้ชีวิตของอาจารย์สมศรี สุกมลนันทน์ ได้แสดงให้เห็นว่าครอบครัวและโรงเรียนเป็นแหล่งให้การเรียนรู้ที่มีบทบาทและอิทธิพลต่อวิถีคิด ซึ่งส่งผลต่อการดำเนินชีวิต พฤติกรรม การแสดงออก และอัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของบุคคล โดยเฉพาะครอบครัว บทบาทของบิดามารดา การอบรมเลี้ยงดู สภาพแวดล้อมความเป็นอยู่ภายในบ้านนับเป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการและการสร้างสรรค์ชีวิต จนกล่าวได้ว่า “อดีตจากบ้านคือปัจจุบันของทุกคน” (33)

สิ่งสำคัญที่ผู้แต่งได้เรียนรู้จากครอบครัวและกล่าวได้ว่าเป็นพื้นฐานสำคัญของชีวิตคือความรัก การดูแลเอาใจใส่จากผู้เป็นบิดามารดา ความเป็นปราชญ์ของพระยาอนุমানราชชนผู้เป็นบิดาส่งผลให้การแสดงออกซึ่งความรักและวิธีการเลี้ยงดูอยู่บนพื้นฐานการให้คุณค่าการศึกษาและวัฒนธรรมการเรียนรู้ ดังเห็นจากการส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาเล่าเรียนแก่บุตรทั้งหญิง-ชายอย่างเท่าเทียมกัน การเตรียมความพร้อมให้ลูก ๆ โดยส่งเข้าโรงเรียนข้างบ้านในวัยก่อนเกณฑ์ แม้กระทั่งสอนหนังสือลูก ๆ ด้วยตนเองโดยเฉพาะวิชาภาษาอังกฤษ บิดาจึงเป็น “...ครูคนแรกในความหมายที่เป็นสำนวนและเป็นความจริง” (40) เมื่อถึงวัยที่ลูก ๆ เข้าโรงเรียน ด้วยประสบการณ์ที่ได้เห็นข้อดีของโรงเรียน “ฝรั่ง” เป็นต้นว่า วิธีการสอน การปลูกฝังระเบียบวินัย ความเป็นสากลของหลักสูตร และการเรียนภาษาอังกฤษจากเจ้าของภาษา บิดาจึงส่งลูก ๆ เข้าโรงเรียน “ฝรั่ง” เพื่อ “เรียนภาษาฝรั่งให้แตกฉาน” สำหรับเป็น “กุญแจไขไปสู่ความรู้อันมากมาย” เป็นการ “รู้เขารู้เรา” ไร้อะไรเห็น “โรงเรียนฝรั่งจะเหนือกว่าโรงเรียนไทย” (41) ความสามารถในการใช้ภาษาอังกฤษของผู้แต่งส่วนหนึ่งจึงเป็นผลมาจากการเรียนรู้และพัฒนาอย่างต่อเนื่องทั้งจากบ้านและโรงเรียน แม้ในช่วงพักรับประทานอาหารกลางวัน บิดาก็มักแวะมาพูดคุยกับครูอาจารย์เพื่อติดตามพฤติกรรมการเรียนของลูก ๆ อย่างใกล้ชิด ความทันสมัย “เห็นการณ์ไกล” (41) ในทางการศึกษาของบิดา ความเอาใจใส่ซึ่ง “ยากที่พ่อสมัยนี้จะเสมอได้” นับเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาชีวิตของผู้แต่ง

การอ่านเป็นกิจกรรมสำคัญอย่างหนึ่งที่ได้รับการปลูกฝังจากครอบครัว การเป็นนักอ่านและเห็นคุณค่าการอ่านของบิดา ส่งผลให้ผู้แต่งรวมทั้งพี่น้องทุกคนเติบโตในสภาพแวดล้อมที่มี “หนังสือมากมายให้เลือกอ่านตามความพอใจ” (28) ประสบการณ์การอ่านที่กว้างขวางและหลากหลายทั้งวรรณกรรมไทยและวรรณกรรมต่างประเทศ ซึ่ง

บิดาแปลเป็นภาษาไทยควบคู่กับภาษาอังกฤษเพื่อให้ลูก ๆ อ่าน ย่อมก่อให้เกิดการ
สั่งสมทางความรู้ ความคิด การพัฒนาจิตวิญญาณ การอ่านจึงเป็นปัจจัยในการสร้าง
ความสุขให้กับผู้แต่งตั้งแต่เยาว์วัย ดังกล่าวว่า “ขณะที่นั่งอ่านหนังสือ ลืมหมดว่าใครทำ
อะไรรอบตัว... ลืมโลกภายนอกหมดสิ้นมีแต่โลกของตัวเองคนเดียว... การอ่านหนังสือ
นำความสุขมาให้อยู่จนทุกวันนี้ เวลาเครียด อ่านหนังสือแล้วคลายเครียด” (27) ขณะ
เดียวกันก็ได้เรียนรู้ว่าสิ่งแวดล้อมกับตัวบุคคลเป็นสิ่งที่สำคัญพอ ๆ กัน ดังกล่าวว่า
“หลายคนชอบอ่านหนังสือ แต่ไม่มีหนังสือให้อ่าน ความชอบนั้นก็ เหนื่อย ๆ ไป” (28)

ภายใต้สภาพแวดล้อมการเลี้ยงดูที่มุ่งปลูกฝังคุณค่าความสำคัญของสติปัญญา
และวิชาความรู้ บิดาได้อธิสราภาพในการเรียนรู้ ตามความสนใจ ความถนัดของลูก ทุกคน
รวมถึงคำนึงถึงธรรมชาติและความต้องการของเด็ก เช่น ส่งเสริมการเล่นต่าง ๆ
เมื่อผู้แต่งไม่ชอบทำงานบ้าน แต่ชอบอ่านหนังสือ ซึ่งขัดกับความเห็นของมารดาที่เห็นว่า
งานบ้านเป็นหน้าที่ของลูกผู้หญิง บิดากลับเห็นว่า “ไม่ต้องเคี่ยวเข็ญให้... ทำในสิ่งที่...
ไม่ชอบ ให้... มีปัญญา... เอาไว้ก่อน เมื่อ... มีครอบครัว... จะทำได้เอง” (30) (เน้นโดย
ผู้วิจัย)

ในวิธีสอนของบิดา ผู้แต่งยังได้รับความรู้ที่มากกว่าชั้นการรู้จำ (“อะไร”) คือ
การรู้จักจริงและรู้แจ้ง (“อย่างไร” และ “ทำไม”) ด้วยการฝึกให้รู้จักคิด วิเคราะห์
สังเคราะห์ สามารถเชื่อมโยงความรู้ ความคิดและนำไปประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับ
สภาพแวดล้อม ดังเช่นกรณีการปิด-เปิดหน้าต่างต้องรู้ว่าลมมาจากทิศใดหน้าไหน ต้อง
รู้ส่วนประกอบของหน้าต่างกับจังหวะการปิด-เปิด ซึ่งสร้างนิสัย “เป็นคนช่างสังเกต”
เข้าใจในเหตุผลของการกระทำ และรู้จัก “ทำงานให้หมดจดทุกขั้นตอน” (30) พื้นฐาน
การเป็นเด็ก ช่างคิด ช่างสงสัย สนใจใฝ่รู้ จึงเป็นสิ่งที่ได้รับการปลูกฝังมาตั้งแต่วัยเด็ก

นอกจากให้การศึกษาระบบสั่งสอน ความเป็น “ครู” ของ “พ่อ”
ยังปรากฏในวิถีการปฏิบัติตน โดยเฉพาะการยึดมั่นในคุณธรรม จริยธรรม รวมถึงการให้
ความสำคัญต่อครอบครัว แบบ “ผัวเดียวเมียเดียว” ท่ามกลางค่านิยมสังคมที่เห็นว่า
“การมีอนุภรรยาเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับผู้ชาย ยิ่งเป็นเจ้าขุนมูลนายไม่ต้องหาก็มีคนมา
‘ประเคน’ ให้” เพราะ “การมีภรรยาหลายคนเป็นเครื่องหมายของความมีบุญหนัก
ศักดิ์ใหญ่” (37) การไม่คล้อยตามกระแสนิยมที่ไม่ถูกต้อง ความมีเหตุมีผล ความ
เชื่อมั่นและความเป็นตัวของตัวเอง จึงเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างหนึ่งที่ผู้แต่งได้รับ
อิทธิพล จากบิดา

ในขณะที่การเลี้ยงดูของบิดาได้ปลูกฝังวิถีความเป็นปราชญ์ และการศึกษา

ตามแนวทางสังคมสมัยใหม่ บทบาทของมารดาได้ให้การเรียนรู้ในเรื่องชีวิตความเป็นอยู่ภายในครอบครัว งานบ้าน งานเรือน และคุณสมบัติถูกผู้หญิงตามแนวทางค่านิยมและวัฒนธรรมสมัยก่อน แม้ในทัศนะของผู้แต่งจะไม่เห็นความจำเป็นเท่าใดนัก แต่ด้วย “เลือก” ที่จะเรียนรู้เฉพาะสิ่งที่สนใจ งานตัดเย็บเสื้อผ้า จึงเป็นความสามารถอย่างหนึ่งที่ได้รับการฝึกฝน ด้วยการเป็น “ลูกมือ” ของมารดาตั้งแต่เยาว์วัย (31) และได้พัฒนาสู่ความเป็น “มีอาชีพ” ที่มีบทบาทต่อชีวิตครอบครัวและการทำงาน จนกล่าวได้ว่าเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งของการเรียนรู้จากมารดา ซึ่งมีคุณค่าไม่น้อยไปกว่าวิชาความรู้สมัยใหม่

อย่างไรก็ตาม ผู้แต่งได้พบว่า ชีวิตความเป็นอยู่ของมารดาคือคุณหญิงละไม เป็นสิ่งที่มิมีบทบาทให้การเรียนรู้ไม่น้อยไปกว่าการอบรมสั่งสอน โดยเฉพาะการปลูกฝังคุณธรรมด้วยการกระทำให้เห็น การที่มารดาเป็นผู้หญิงสมัยก่อนคือไม่มีการศึกษา เมื่อแต่งงานต้องเข้ามาอยู่ในครอบครัวของสามีซึ่งเป็นลูกชายคนโต โดยมีปู่เป็นหัวหน้า ย่าเป็นแม่บ้าน อา 6 คน ลูก ๆ 9 คน ญาติพี่น้องและคนรับใช้รวมกันอยู่แบบครอบครัวไทยโบราณ ในบ้านเนื้อที่ 200 ตารางวา ระบบชีวิตในครอบครัวเน้นบทบาทของแม่บ้านที่ต้องทำอาหารสำหรับคนจำนวนมาก ทำให้ภาระดังกล่าวและงานบ้านทั้งหมดจึงตกเป็นหน้าที่ของมารดาซึ่งเป็นสะใภ้ใหญ่โดยปริยาย ประกอบความลูกธังเกียดอันเป็นผลจากการแต่งงานที่ผู้ใหญ่ไม่เห็นด้วยโดยเฉพาะย่า เนื่องจากเป็นคนต่างศาสนา (มารดานับถือคาทอลิก) มารดาจึงอยู่ในสภาพ “หัวเดียวกระเทียมลีบ” (23) กว้าที่อาจจะแต่งงานแยกครอบครัวออกไป “เพื่อสามีและลูก” มารดาต้องดำรงตนอยู่ด้วยความอดทน อดกลั้นอย่างยิ่ง ดังที่กล่าวว่า “ลูกเติบโตมีครอบครัวแล้วจึงเข้าใจดีว่า ทำไมคนไทยจึงแนะนำผู้หญิงผู้เป็นภรรยาว่า ให้มีความอดทน” (23) นี่คือคุณธรรมสำคัญที่อาจารย์สมศรีในวัยเยาว์ได้เรียนรู้ในประสบการณ์ตรงที่กล่าวได้เต็มปากว่ามารดา “ไม่ใช่ทาสของสามีและลูกเท่านั้น ยังเป็นทาสของปู่ย่าและอาด้วย” (23) ประสบการณ์ดังกล่าวไม่นับว่าแปลกในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งเป็นช่วงหัวเลี้ยวของวัฒนธรรมไทย แต่ให้บทเรียนแก่อาจารย์สมศรีที่กำหนดชีวิตของตนในภายหลัง

บทบาทการเลี้ยงดูของบิดาและมารดาได้ให้การเรียนรู้ทั้งความคิดเชิงเหตุผลและความคิดเชิงประสบการณ์ ส่งผลให้วิธีคิดของอาจารย์สมศรีอยู่บนพื้นฐานของการให้คุณค่าทั้งสมองและจิตใจ (เหตุผลและความรู้สึก) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการเรียนรู้และพัฒนาปัญญา ในขณะที่เดียวกันความรู้สึกมั่นคงในความรักของพ่อแม่ ก็สร้างความเชื่อมั่นและตระหนักในคุณค่าของตน กล้าที่จะคิดและตัดสินใจด้วยตนเอง

ในแง่ความเป็นอยู่ภายในครอบครัว ผู้แต่งได้เรียนรู้ว่าสิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์ทั้งในด้านบวกและลบ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับศักยภาพในการปรับตัวและการเลือกที่จะดำเนินชีวิตของบุคคล เช่น ในขณะที่บรรยากาศของครอบครัวแบบชายามีผลทำให้ผู้แต่งมีบุคลิกภาพและอุปนิสัย “ไม่ชอบอยู่ท่ามกลางคนมาก ๆ ... รักที่จะเป็นคนฟังมากกว่าเป็นคนพูด” เพราะ “ถ้าพูดมักเถียงการขัดแย้งกับคนอื่นไม่ได้ จะให้พูดตาม ๆ เขาไปหมดก็ไม่ใช่วิสัย” (27) ซึ่งผู้อ่านอาจจะคิดตามไปด้วยว่าผู้แต่งเป็นคนประเภทอ่อนน้อมแข็งใน เมื่อจำต้อง “เถียงการแข็งกร้าวแบบประจันหน้า...เพราะความเป็นเด็กถูกบังคับไว้และผู้ที่ยากแข็งกร้าวนั้นเป็นผู้ใหญ่” (28) เพื่อความสุขและดำรงไว้ซึ่งความเป็นตัวของตัวเอง ผู้แต่งเลือกที่จะไม่เผชิญกับสภาวะดังกล่าว แต่แปรวิกฤตให้เป็นโอกาส โดยใช้ “ทางเลือก” ที่ตอบสนองและแก้วิกฤตประโยชน์ต่อชีวิต คือการอ่านหนังสือ แสดงให้เห็นว่า ความสุขของบุคคลขึ้นอยู่กับทางเลือกและปรับเปลี่ยนตัวเองให้เข้ากับสภาพที่เป็นอยู่ ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่แวดล้อมรอบตัว เพราะนั่นคือสาเหตุให้บุคคลไม่มีความสุขที่แท้จริง

เมื่อพิจารณาเหตุการณ์ซึ่งปรากฏในวัยเยาว์ สิ่งที่น่าสนใจคือความเห็นต่อความขัดแย้งในลักษณะ “คลื่นใต้น้ำ” ที่ประสบกับตนเอง ในทัศนะของอาจารย์สมศรีที่ถูกมารดาตีประชดอ่า การกระทบกระทั่งในครอบครัว ส่งผลเป็นความร้อนที่ตอกกับเด็ก โดยมีผู้ใหญ่เป็นตัวการ (24) ในขณะที่เด็กคิดค้นได้ง่าย และอาจช่วยให้ผู้ใหญ่คิดค้นด้วย (24 - 25) ผู้แต่งจึงให้คิดว่า ผู้ใหญ่มีบทบาทสำคัญในการสร้างบรรยากาศและต้องควบคุมตนอย่างไร

อย่างไรก็ตาม วิถีชีวิตของครอบครัวได้มีบทบาทในการปลูกฝังระบบคุณค่าสำคัญ โดยเฉพาะวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันบนพื้นฐานการรู้จักแบ่งปัน ความมีน้ำใจ การเคารพในความแตกต่างของปัจเจก การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ระหว่างบุคคลหลากหลายวัย ที่ให้ทั้งวิชาความรู้และทักษะชีวิต อย่างเช่น การสนทนา ระหว่าง “ปู่” กับ “พ่อ” ได้รับความรู้สารพัด “อย่างไม่อาจหาได้ในห้องเรียน” (22) ในขณะที่เดียวกัน เด็ก ๆ ที่นั่งฟัง ก็สามารถช่วยงานครอบครัว ได้ทั้งงาน ความรู้ ความรัก ความผูกพัน ความเป็นอยู่ที่เด็กและผู้ใหญ่มีกิจกรรมเรียนรู้ร่วมกัน นับเป็นระบบชีวิตที่เอื้อต่อการเสริมสร้างปัญญา และการสร้างภูมิคุ้มกันทางจิตใจ นับเป็นทุนทางสังคม ที่มีคุณค่ายิ่ง

ขณะที่ครอบครัวเป็นแหล่งเรียนรู้เบื้องต้นของชีวิต โรงเรียนก็มีบทบาทหน้าที่ สืบทอดภารกิจดังกล่าวควบคู่กันไป ต่างกันที่การเรียนรู้ในโรงเรียนเป็นการศึกษาในระบบ ประสบการณ์ตรงทั้งจาก “โรงเรียนฝรั่ง” และ “โรงเรียนไทย” ส่งผลให้ผู้แต่ง

เห็นว่า ในการศึกษาเด็กจำเป็นต้องได้รับการฝึกฝนเพื่อใช้การได้จริง และต้องมีความสุขในการเรียนด้วย ดังเห็นจากการเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ เป็นผลให้สามารถพูดและเขียนภาษาอังกฤษได้ ไม่ใช่แค่รู้ศัพท์ และไวยากรณ์ แต่ใช้การไม่ได้ (43) เนื่องจากความเป็นอยู่ที่ค่อนข้างจำกัดอิสรภาพ อันเป็นผลมาจากระเบียบวินัยที่เคร่งครัด สภาพแวดล้อมที่ “เงียบขรึม” “ที่เรียนเป็นตึกทึบ...ไม่มีต้นไม้สักต้น...ไม่มีร่มเงาให้นั่งเล่น นักเรียนจำเป็นต้องอยู่ในตึกตลอดเวลา” (45) รู้สึกเหมือนถูก “กักขัง” ถึงกับเคยแอบหนีไปเดินเล่นนอกรั้วโรงเรียนคนเดียว จึง “ไม่มีใครมีใจผูกพันกับโรงเรียน” (47) ดังนั้น เมื่อย้ายไปเรียนที่โรงเรียนเบญจมราชาลัย และโรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ ได้เปรียบเทียบให้เห็นว่าอยู่ “โรงเรียนฝรั่ง” แม้ได้รับการปลูกฝังให้เห็นคุณค่าของระเบียบวินัย และการเรียนที่บังเกิดผลในทางปฏิบัติ แต่ก็ “เหมือนเข้าไปในคุกขัง” (57) ในขณะที่ “โรงเรียนไทย...สนุกดี ไม่เงียบเหงา ได้เพื่อนมากมาย” (62) จึงกล่าวได้ว่าอิสรภาพในการแสดงออกซึ่งความเป็นตัวตน สอดคล้องกับความต้องการและธรรมชาติของวัย เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการเรียนอย่างมีความสุขของเด็ก

ผู้แต่งได้สะท้อนประสบการณ์ในวัยเด็กให้เห็นว่าธรรมชาติของเด็กไม่ชอบการบังคับ ชอบความสนุกสนาน การผจญภัย สนใจสิ่งใหม่ ๆ และมีจินตนาการ การให้เด็กมีโอกาสเล่นและทำกิจกรรมร่วมกับเพื่อน ๆ อย่างอิสระ จึงเป็นการส่งเสริมพัฒนาการ และความสุขของเด็ก เพียงแต่เด็กสมัยก่อน “มีความพอใจเล่นอยู่กับธรรมชาติไม่มีอื่นใดให้เลือกและซื้อ” (48) การเล่นส่วนใหญ่ขึ้นกับสภาพแวดล้อม และจินตนาการ เช่น ลิงซิงหลัก ต่จับ สะบ้า มอญซ่อนผ้า เป็นการเล่นชนิดที่ต่ออาจค์ยบวิเวกและผู้เล่นจำนวนมาก ในขณะที่ อีตัก หมากเก็บ เป็นประเภทการเล่นในร่ม ไม่ต้องใช้สถานที่ผู้เล่นมากนัก และแม้กระทั่งไม่มีอุปกรณ์สิ่งใด เด็กยังสามารถสร้างสรรค์สิ่งที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์ เช่น การเล่นเกมคลุกทราย โดยการถ่มน้ำลายลงในทรายแล้วกลบเป็นก้อน ๆ (46) การเล่นจึงให้คุณค่าแก่เด็กทั้งในแง่ความสนุกสนาน เพลิดเพลิน เสริมสร้างพัฒนาการทั้งด้านร่างกาย จิตใจ อารมณ์ สังคม สติปัญญา อีกทั้งยังปลูกฝังให้รักและเห็นคุณค่าของธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เช่น การเล่นเป่าดอกยาง ช่วยให้เกิด “ความพินิจพิจารณาเลือกสิ่งที่จะนำมาใช้งาน” (48)

ประสบการณ์ดังกล่าว จึงให้แง่คิดว่า การเรียนการสอนที่จะให้เด็กมีความสุข ต้องคำนึงถึงธรรมชาติของผู้เรียนและนำมาบูรณาการเป็นส่วนหนึ่งของการเรียนการสอน ให้การเล่น การเรียนเป็นกิจกรรมควบคู่กันไป ระเบียบวินัยที่เข้มงวดเกินไป

ก็อาจส่งผลกระทบต่อพัฒนาการและความคิดสร้างสรรค์ของเด็ก

ความสุขในการเรียนอีกประการหนึ่งที่ผู้แต่งได้ค้นพบคือการเรียนรู้ตามความชอบ ความถนัด วาดเขียน คือวิชาที่ผู้แต่งชอบและประทับใจมากที่สุด ทั้งนี้เพราะผู้สอนคือครูโอภาส พลเดช “ครูวาดเขียนฝีมือเยี่ยมของโรงเรียนและของยุคนั้น” (57) มีวิธีการสอนที่น่าสนใจ ผู้แต่งสามารถนำความรู้ที่ได้ไปประยุกต์ใช้กับวิชา การฝีมือ (66) และการเรียนวิชาการออกแบบตัดเย็บเสื้อผ้าซึ่งมีพื้นฐานมาจากครอบครัว ในแง่นี้บทบาทการสอนของครูจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างความสุขให้กับผู้เรียน ครูไม่เพียงเป็นผู้มีความรู้ ในวิชาที่สอน แต่ต้องมีศิลปะในการถ่ายทอดที่สามารถสร้างความประทับใจให้กับเด็ก และด้วยเหตุที่ “นักเรียนจำบุคลิกภาพของครูได้แม่นยำกว่าวิชาที่ครูสอน” (70) พฤติกรรมการแสดงออกของครูจึงเป็นสิ่งมีอิทธิพลต่อการรับรู้ของเด็กไม่น้อยไปกว่าเนื้อหา วิธีการสอน

สิ่งที่ผู้แต่งได้รับจากโรงเรียนควบคู่กับความรู้ ทักษะทางวิชาการ คือ คุณธรรม จริยธรรม ทักษะชีวิต ทั้งการอบรมสั่งสอนโดยตรงและการบูรณาการเข้ากับเนื้อหาวิชาเรียน เช่น วิชาอนุภาษตช่วยปลูกฝังความมีน้ำใจ “สมุดประจำตัวอนุภาษต...ทำให้ระลึกว่า การบำเพ็ญประโยชน์เป็นสิ่งที่ดีทุกวันและทุกเมื่อ” (68) วิชาการฝีมือ “สอนให้ใจเย็น ทำอะไรให้ประณีตเรียบร้อย” (67) รวมทั้งมีการกำหนดให้อ่านหนังสือเพิ่มเติมคือ **สมบัติผู้ดี** และ**จรรยาแพทย์** นับเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เรียนรู้ว่า “ความเป็นผู้ดีไม่ได้อยู่ที่ชาติกำเนิด” หากแต่หมายถึง “ผู้ที่ได้รับการอบรมมาดี มีความประพฤติดี มีกิริยามารยาทที่สังคมนิยมยกย่องว่าดี” และต้อง “มีคุณธรรมและจริยธรรมเป็นพื้นฐานทำให้คนมีจิตใจงาม” (73) ในขณะที่การศึกษาในระดับประถมและมัธยมศึกษาตอนต้นมุ่งเน้นการเรียนรู้เพื่อวางพื้นฐานชีวิตทั้งในด้านความรู้และทักษะ ระดับมัธยมศึกษาตอนปลายมุ่งให้ความรู้ทางวิชาการล้วน ๆ เพื่อเตรียมคนเข้าสู่งานและการศึกษาต่อในระดับอุดมศึกษา ซึ่งมักให้ความสำคัญต่อการศึกษาสายสามัญมากกว่าด้านอาชีวศึกษา

ถึงแม้ผู้แต่งจะออกตัวว่าอดีตของท่านราบเรียบมาก ก็ยังเห็นความมีสีสันอยู่ที่ชีวิตชีวาทองปฏิภริยาทั้งเชิงบวกและลบในประสบการณ์ตรง ซึ่งส่วนใหญ่จะทิ้งไว้ให้ผู้อ่านคิด เช่น กรณีที่ครูดำหน้าว่าพูดคำหยาบ เมื่อเอ่ยถึงหมาซึ่งเป็นสัตว์เลี้ยงกับเพื่อน ๆ ท่านคิดว่า หมาไม่ใช่คำหยาบเนื่องจากแม้แต่คนก็ใช้เป็นชื่อ และเคยได้รับคำอธิบายจากคุณปู่ว่า เป็นชื่อที่พ่อแม่ตั้งให้ด้วยความรักเอ็นดู หากไปเรียกคนชื่อหมาว่าสุนัขกลับกลายเป็นดูถูก (53) สิ่งที่อาจารย์สมศรีคิดในใจขณะเป็นเด็กคือ “ทำไมหมาแซงจึงสูงกว่าหมาไทย ภาษาไทยคำโตด ๆ ตรงไปตรงมา ถูกเหยียดว่า ต่ำต้อยกว่า

คำภาษาแขก เขมร และต่อมาเป็นคำฝรั่ง” (54) กล่าวได้ว่าเป็นข้อชวนคิดทางภาษาที่แสดงวิถีคิดของเด็กที่น่าสนใจ แต่ขณะเดียวกันก็สะท้อนวิธีสอนของครูที่มักยึดประสบการณ์ตนเองเป็นหลัก มุ่งให้เด็กเชื่อฟัง จดจำ มากกว่าการคิด วิเคราะห์ เชื่อมโยง ดังที่บิดาของท่านได้วิจารณ์ไว้ว่า “การเรียนวิชาจากโรงเรียนนั้น บางทีก็รู้ตัววิชาๆ ปลา ๆ... รู้อะไรแล้วก็กองอยู่แค่นั้น ไม่ทำให้ความรู้ พัฒนาอย่างไรและทำไม” (29) หรือ กรณีที่นักเรียนพลอพูดจาว่า “ถ้าเป็นลูกเป็นเต้า ฉันจะตีให้ตาย” อาจารย์ใหญ่คิดว่าเด็กไม่สมควรพูด เพราะไม่มีสามีจะมีลูกได้อย่างไร ซึ่งสะท้อนความจริงให้เห็นว่า ขณะที่เด็กและผู้ใหญ่มีโลกทางความคิดกันคนละใบ ผู้ใหญ่มักใช้โลกของตนเป็นเกณฑ์ในการตัดสิน ประสบการณ์ดังกล่าวอาจเชื่อมโยงได้ว่า การเรียนที่สร้างความสุขให้ผู้เรียน ควรให้เด็กเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ โดยมีครูคอยให้การชี้แนะ แต่ไม่ควรครอบงำหรือยึดเยียดความคิด

อย่างไรก็ตาม ครอบครัวและโรงเรียนในฐานะแหล่งให้การเรียนรู้ทั้งในและนอกระบบ แม้จะมีลักษณะร่วมและต่างกันซึ่งก่อให้เกิดปฏิกิริยาทั้งเชิงบวกและลบ แต่ก็ได้สร้างสมดุลในการเรียนรู้ที่เป็นพื้นฐานต่อการพัฒนาสร้างสรรคชีวิตของผู้แต่งท่ามกลางยุคสมัยที่เป็นรอยต่อทางวัฒนธรรมระหว่างคุณค่าวิถีชีวิตไทยแบบเดิมกับคุณค่าวิถีชีวิตแบบใหม่ ในขณะเดียวกันผู้อ่านย่อมได้แง่คิดว่า การที่จะสร้างปัจเจกให้มีบุคลิกภาพดีงามและสมบูรณ์ย่อมต้องเกิดจากการวางรากฐานตั้งแต่เยาว์วัย

1.2 การศึกษา : เครื่องมือในการพัฒนาชีวิต

ชีวิตของอาจารย์สมศรี สุกมลนันทน์ เป็นตัวอย่างให้เห็นคุณค่า ความสำคัญของการศึกษาในฐานะเครื่องมือในการพัฒนาชีวิต ในขณะที่ครอบครัวและโรงเรียนให้การเรียนรู้เพื่อเป็นพื้นฐาน การศึกษาในมหาวิทยาลัยก็ได้ทำหน้าที่พัฒนา และเพิ่มพูนความรู้ ทักษะวิชาชีพ ซึ่งส่งผลต่อการทำงานและการดำเนินชีวิต อิสราภาพในการเรียนรู้ที่ตอบสนอง ความชอบ ความถนัด และความเป็นตัวตนที่มากขึ้น ส่งผลให้ผู้แต่งมีความสุข และประทับใจในชีวิตการเรียน กิจกรรมของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเปิดโอกาสให้ผู้แต่งได้แสดงออกซึ่งความสามารถและศักยภาพของตนอย่างเต็มที่ โดยเฉพาะพรสวรรค์และความถนัด 2 อย่างคือการแสดงและการตัดเย็บเสื้อผ้า เมื่อได้รับคัดเลือกแสดงละครของมหาวิทยาลัยถึงสามครั้งติดต่อกัน ครูบาอาจารย์ระดับปฐมนิเทศ เช่น พระยาอนุমানราชชน พระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) พระวรเวทย์พิสิษฐ์ พระยาอุปกิตศิลปสาร นับว่าได้มีบทบาทและอิทธิพลทั้งในด้านการศึกษา ชีวิต ความคิดและการทำงาน ดังเช่นพระสารประเสริฐ อาจารย์ผู้สอนวิชาภาษาบาลีให้แบบอย่างของ

การเป็นครูที่ดี เป็นต้นว่า มีวิธีการประเมินผลแสดงที่มาของคะแนนอย่างชัดเจน “เป็นครั้งแรกและครั้งเดียวในชีวิตที่สอบแล้วรู้ว่าทำผิดอะไร จึงถูกหักคะแนนเท่าใด” (99)

อย่างไรก็ตาม ในทัศนะของอาจารย์สมศรี การศึกษามีควรจำกัดเป้าหมาย เพียงเพื่อตอบสนองประโยชน์ด้านอาชีพการงาน แต่ต้องมีบทบาทในกระบวนการพัฒนาชีวิต คือการเตรียมปัจเจกให้เจริญเติบโตเป็นมนุษย์ที่สร้างสรรค์ เป็นคนดีของสังคม มีอิสระในการเลือกและตัดสินใจด้วยตนเอง บนพื้นฐานของการเข้าใจตน เข้าใจคน เข้าใจโลกและชีวิต สามารถอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข

การศึกษาต้องสัมพันธ์กับความเป็นจริงของชีวิต ช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิต ขั้นพื้นฐาน ดังที่อาจารย์สมศรีพบว่าการศึกษาในประสบการณ์ของตนไม่ได้สอนความรู้ บางอย่างที่เป็น เช่น เรื่อง “อาหารการกินเพื่อสุขภาพอนามัยและเพื่อสังคม” (58) โดยมีผลกระทบทำให้เป็นหน้าที่ของบ้านและครอบครัว ซึ่งก็หวังไม่ได้ทั้งหมด และ “การแนะแนว” (95) ซึ่งจะช่วยให้เด็กค้นพบตนเองและตัดสินใจได้ถูกต้องสอดคล้องกับความรู้ ความสามารถ มากกว่าการได้รับอิทธิพลจากปัจจัยภายนอก รวมทั้งกรณีที่ถูกตำหนิจากคนจีนว่า เป็นคนไทยกินข้าว แต่ไม่รู้จักต้นข้าว (89)

การศึกษาต้องช่วยให้บุคคลมีพัฒนาการที่สมบูรณ์ทั้งด้านร่างกายและจิตใจ สามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมและยุคสมัยอย่างมีความสุข และรู้เท่าทัน เช่น ชีวิตช่วงวัยรุ่น ช่วงที่บุคคลมีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ เป็นรอยต่อระหว่างความเป็นเด็กกับความเป็นผู้ใหญ่ เพื่อนคือกลุ่มบุคคลที่มีอิทธิพลมากที่สุด จึงเป็นช่วงวัยที่ครูและผู้ปกครองควรให้การดูแลใส่ใจเป็นพิเศษ ปัญหาสำคัญของวัยรุ่นคือ เรื่องความรักและการสนใจเพศตรงข้าม ซึ่งในประสบการณ์ของอาจารย์สมศรีทั้งบ้านและโรงเรียนต่างไม่ได้ให้ความรู้ในเรื่องนี้โดยตรง การผ่านช่วงชีวิตดังกล่าวทั้งที่ “ไม่เคยขาดคนเดินตาม” (61) เป็นเพราะระบบชีวิตความเป็นอยู่ของครอบครัวที่เอื้อให้ผู้ใหญ่ใกล้ชิดลูกหลาน และระบบคุณค่าของสังคม ที่ปลูกฝังค่านิยมสำหรับผู้หญิง เช่น การรักษานวลสงวนตัว การเห็นความสำคัญและคุณค่าของพรหมจรรย์ “ไวสูงเท่าชีวิต” (75) และแม้กระทั่งวัฒนธรรมการไปลามาไหว้ ซึ่งทำให้ผู้ใหญ่ได้รับรู้ในกิจกรรมของเด็ก ๆ สามารถช่วยเหลือหากมีเหตุผิดปกติ และก่อให้เกิดสัมพันธภาพที่ดีระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ ในแง่หนึ่งการศึกษาจึงต้องสอนให้คนเข้าใจในรากวัฒนธรรมของตนเอง ตระหนักและเห็นคุณค่าในภูมิปัญญาของสังคม ดังที่อาจารย์สมศรีเห็นว่า ค่านิยมโบราณบางอย่างยังคงมีความหมายต่อสังคมปัจจุบัน แต่เนื่องจากวิถีชีวิตผู้คนเปลี่ยน การศึกษาในโรงเรียนจึงควรปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เกิดขึ้น

เช่น ความจำเป็นในการให้ความรู้เรื่องเพศศึกษา ซึ่งในสมัยก่อนผู้แต่งได้อาศัยยานิสงส์ของการอ่านโดยเฉพาะวรรณคดีไทย เรื่องขุนช้างขุนแผน “จะบอกเล่าอย่างชาวบ้านมากกว่าเรื่องอื่น” (77) ถึงแม้ความรู้ดังกล่าวอาจเป็น “ดาบสองคม” (75) คือแทนที่จะรู้เพื่อป้องกันตัวกลายเป็นแนะแนวทาง แต่เห็นว่า “สอนดีกว่าให้รู้เอง” (75) เพราะนอกจากผู้เรียนจะได้รับความรู้ ความเข้าใจอย่างถูกต้อง การศึกษาต้องช่วยให้คนเกิดสำนึกมีวิจรรณญาณในการใช้ชีวิต

การศึกษาต้องสอนให้เคารพในความเป็นบุคคลและความเท่าเทียมกันของหญิง-ชาย การรับรู้ข้อจำกัดและความลำบากของสตรีในครอบครัวโดยเฉพาะชีวิตของมารดา และความแตกต่างในชีวิตของบุพการี นอกจากจะเป็นแรงบันดาลใจให้อาจารย์สมศรีตั้งปณิธานตั้งแต่วัยเยาว์ว่า “จะไม่เป็นอย่างแม่” (33) ยังนำไปสู่การตั้งคำถามต่อสังคมในเรื่องสถานภาพ บทบาท คุณค่าและความเท่าเทียมกันของหญิง-ชาย ในขณะที่บิดาเป็นตัวแทนของผู้ชายที่พัฒนาตนเองได้โดยไม่สิ้นสุด แต่มารดาเป็นตัวแทนของผู้หญิงที่ถูกภาระในครัวเรือนแย่งเอา “เวลา แรงงานและความคิด” ไปหมด เมื่อกล่าวถึงการพัฒนา มารดามีโอกาสเฉพาะ “ความสามารถในการจัดการเรื่องอาหารครอบครัว” (35) เมื่อสตรีมีสถานะเป็นมนุษย์ก็ควรได้รับโอกาสพัฒนาตนในทุกด้าน หรือในด้านที่เลือกได้ไม่ต่างจากบุรุษ เห็นได้ว่าอาจารย์สมศรีไม่ใช่คนที่มองวัฒนธรรมไทยอย่างอนุรักษ์นิยม ท่านได้ให้ความเห็นอย่างแยบคายว่า ความไม่เหมือนไม่ใช่เหตุที่จะถูกปฏิบัติอย่างแตกต่าง ดังที่กล่าวว่า “หญิงกับชายไม่เหมือนกันนั่นแน่ แต่ความไม่เหมือนไม่ได้เป็นข้ออ้างที่จะไม่ให้เท่าเทียมกันได้” (75)

อาจารย์สมศรีได้ชี้ให้เห็นว่าโลกทัศน์ และค่านิยมที่ให้คุณค่าและความสำคัญกับผู้ชาย คือสาเหตุที่มาของความไม่เท่าเทียมกัน ส่งผลให้ผู้หญิงเป็นฝ่ายเสียเปรียบและถูกกระทำตั้งแต่เกิดจนตาย ในขณะที่ลูกชายได้รับการเลี้ยงดูในฐานะเป็นความหวังเป็นผู้สืบสกุล และเป็นผู้รับ ลูกผู้หญิงหญิงกลับได้รับการปฏิบัติในฐานะสมบัติของครอบครัว ต้องเป็นผู้ให้และเสียสละ เมื่อแต่งงานก็ตกไปเป็นสมบัติของครอบครัวอื่น หน้าที่ของลูกผู้หญิงคือรู้จักทำงานบ้าน ปรนนิบัติพ่อแม่ ไร่ไถ่สามีและลูก ซึ่งเป็นงานที่สังคมมองว่าไม่ต้องอาศัยความรู้ ความสามารถ แต่อย่างไร การดูถูกทั้งคุณค่าและภาระงานทำให้ไม่เห็นความจำเป็นที่ผู้หญิงจะต้องพัฒนาตนเอง วิถีชีวิตภายใต้ค่านิยมชายเป็นใหญ่ (patriarchy) จึงเอื้อให้ผู้ชายเกิดความชอบธรรมที่มีอภิสิทธิ์เหนือผู้หญิง ขณะที่ผู้หญิงเองก็ได้รับการปลูกฝังให้ยอมรับในสถานภาพของตน จึงดูเหมือนว่าคุณธรรมบางอย่าง โดยเฉพาะความอดทน เสียสละ และรับผิดชอบ เป็นคุณสมบัติที่

จำเป็นและผูกขาดโดยผู้หญิงเท่านั้น พฤติการณ์ของสังคมที่ปฏิบัติต่อผู้หญิงโดยปราศจากความเป็นธรรมและการคำนึงถึงศักดิ์ศรีและคุณค่าความเป็นมนุษย์ จึงปรากฏเป็นปัญหาสังคมอย่างต่อเนื่อง

ในทัศนะของอาจารย์สมศรี “ทาง” ที่ผู้หญิงจะช่วย “ปลดแอก” ตนเองจากการถูกกดขี่โดยค่านิยมของสังคมคือ “พัฒนาตนเองให้มีความรู้ความสามารถ...มีอาชีพพึ่งตนเองได้” (76) การศึกษาจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้หญิงทุกคน การสอนให้เคารพในคุณค่าความเท่าเทียมกันของบุคคลควรเริ่มต้นที่ครอบครัว โดยปลูกฝังค่านิยมที่ถูกต้องเป็นต้นว่า “ความอดทนเสียสละควรมีเท่ากันทั้งหญิงชาย [ซึ่งจะ] ได้มาจากการอบรมสั่งสอนของฝ่ายพ่อแม่และสังคมตั้งแต่วัยเยาว์” (76) การศึกษาต้องช่วยให้เกิดกระบวนการตรวจสอบค่านิยม อุดมการณ์ของสังคม มิใช่สืบทอดและเชื่อตาม ๆ กันมา โดยเห็นว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรม คุณสมบัติของภรรยาที่ดีที่ในทัศนะของสังคมไทยโบราณในลักษณะ “ตื่นก่อนนอนหลัง พึ่งเผ่าพึ่งบรรพการแสดง” ซึ่งเป็นตัวแทนค่านิยมวัฒนธรรมเชิงอำนาจ ควรมีการปรับเปลี่ยน “สามี ภรรยาควรเท่าเทียมกันทั้งทางทฤษฎีและปฏิบัติ” (183) วิจารณ์ญาณคือสิ่งสำคัญในการปฏิบัติตน จึงเห็นว่าเป็น “สตรีนิยม” ของผู้แต่ง มิใช่เป็นการเรียกร้องเพื่อให้สตรีมีอำนาจเหนือบุรุษ แต่ต้องการให้ความเท่าเทียมกันของมนุษย์เป็นปัจจัยพื้นฐานในการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

การตระหนักในคุณค่า ความสำคัญของสตรีต่อครอบครัวและสังคม นับเป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญของอาจารย์สมศรี ซึ่งนอกจากทัศนะแนวคิดข้างต้น ยังเห็นได้จากความพยายามยกระดับความรู้เรื่องงานบ้าน งานเรือน หรือวิชาคหกรรมศาสตร์ ในปัจจุบันให้มีการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา เพื่อพัฒนาคุณภาพความเป็นอยู่ของครอบครัว โดยเชื่อว่าครอบครัวที่มีคุณภาพย่อมส่งผลให้สังคมมีคุณภาพ

1.3 ชีวิตสมรสและการทำงาน : ความรัก การสร้างสรรค์และความสุข

1.3.1 ชีวิตสมรส

ชีวิตสมรสหรือการแต่งงานเป็นความคาดหวังอย่างหนึ่งของ ผู้แต่งที่จะเห็นการเคารพในความเท่าเทียมของหญิง-ชายเป็นปฐมฐานในการสร้างสังคมที่น่าอยู่ โดยเห็นว่าการแต่งงานคือ “การเริ่มต้นของชีวิตใหม่” (124) ที่บุคคล ผู้เป็นสามี-ภรรยาซึ่งมีความแตกต่างทั้งในด้านธรรมชาติและภูมิหลังทางวัฒนธรรมเป็น ผู้ร่วมกันสร้างสรรค์บนพื้นฐานของความรัก การเลือกคู่ครองหรือบุคคลที่จะมาเป็นคู่ชีวิต จึงเป็นปัจจัยสำคัญเพราะหมายถึงทุกข์-สุขของชีวิตในอนาคต หญิง-ชาย จึงควรมีสิทธิ์ในการ

เลือกและกำหนดคู่ครองของตน แม้ผู้แต่งจะยอมรับว่าความประทับใจ ความพึงพอใจ ในรูปร่างหน้าตาคือที่สำคัญของการตัดสินใจ แต่ก็เห็นว่าอาจไม่ใช่สิ่งที่จะคำจุนชีวิตคู่ ให้มั่นคงเสมอไป ดังได้แสดงข้อคิดอันเป็นความจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้อย่างคนเข้าใจ โลกกว่า

ไม่ว่าสมัยใด รูปลักษณะที่พอตาพอใจมาก่อนอย่างอื่น ความพอตาพอใจ อาจทำให้เกิดรักแรกพบ รักเมื่อแรกพบอาจเปลี่ยนเป็นพบบ่อย ๆ เข้าก็เลยเลิกรัก หรือ ยิ่งคบกันยิ่งรัก ได้ทั้งสองอย่าง เพราะความรักเป็นเพียงอารมณ์ แปรเปลี่ยนได้เสมอ ทั้ง ๆ ที่อยู่ด้วยกันว่ารักกันหนักหนา ก็ยังมีเวลาที่ไม่ชอบหน้ากัน (113)

สิ่งสำคัญที่ผู้หญิงควรพิจารณาควบคู่ไปกับการความรัก ความพึงพอใจคือ คุณสมบัติของฝ่ายชาย โดยเฉพาะ “ความรู้ความสามารถในการประกอบอาชีพ” และ “ความประพฤติในอนาคตที่จะสร้างครอบครัวให้มีฐานะเป็นปึกแผ่นได้” (113) ดังเห็นจากการตัดสินใจเลือกอาจารย์ชวลาเป็นคู่ครองทั้งที่ได้มีฐานะร่ำรวย “อยู่...บ้านเช่าของ ทรัพย์สินพระมหากษัตริย์” จบวิชาการหนังสือพิมพ์จากสหรัฐอเมริกา ทำงานเป็น หัวหน้ากองการหนังสือพิมพ์ กรมโฆษณาการ และหน้าตาก็ “ไม่หล่อเหลาอะไรเป็นพิเศษ” (111) ในขณะที่ตัวท่านเอง “มีคนมาเสนอตัวให้เลือก” (115) การกล่าวถึง ลินสอดของหมั้นว่า “...ไม่ได้คาดหวังว่าจะได้แหวนเพชรเม็ดใหญ่...เพราะคิดว่าเพชรจริง ๆ นั้นควรอยู่ในตัวคน” (115) ย่อมแสดงถึงการให้คุณค่าภายในตัวบุคคลมากกว่า รูปสมบัติและทรัพย์สินสมบัติ คุณสมบัติข้อที่เล่าว่าช่วยให้การตัดสินใจเร็วขึ้นคือความกล้าหาญของผู้ชายที่เข้าพบบิดาเพื่อเจรจาขอลูกสาวด้วยตนเอง ซึ่งผู้แต่งเห็นว่าเป็นสิ่งสำคัญ แสดงถึงความเป็นผู้ใหญ่ ความรับผิดชอบ ความจริงใจ และการให้เกียรติฝ่ายหญิง แม้กระทั่งประเพณีการแต่งงานที่โบราณกำหนดขึ้นก็เพื่อ “ให้เกียรติแก่ผู้หญิงว่าไม่ใช่สิ่งของที่หยาบฉวยโอกาสตามอำเภอใจ ต้องขออนุญาตจากพ่อแม่หรือผู้ปกครอง” (115) นับเป็นแง่คิดที่ลูกผู้หญิงควรตระหนัก

อาจารย์สมศรีได้ชี้ให้เห็นว่าแม้ “รักแรกพบ” หรือความรักแบบหนุ่มสาวมีคุณค่า และพลาอนุภาพในฐานะแรงใจให้คู่รักได้กลายเป็นคู่ชีวิต แต่ก็ไม่ใช่สิ่งเดียวกันกับความรักที่เป็นปัจจัยให้ชีวิตคู่มั่นคงและยืนยาว แม้ว่าจะมีจุดเริ่มต้นหรือที่มาเดียวกันก็ตาม ความรักที่จะสร้างสรรค์ชีวิตคู่ต้องอาศัยการพัฒนาตนเองให้มีวุฒิภาวะทางอารมณ์ความรู้สึกรู้จักคิด ยอมรับความเป็นปัจเจก อัตลักษณ์ หรือความเป็นตัวตนของผู้ที่ต่างไปจากตน พร้อมทั้งจะปรับเปลี่ยนเรียนรู้ความแตกต่างให้กลายเป็นความหลากหลายที่เกื้อกูลและสร้างสมดุลชีวิต ดังเช่น ในขณะที่ยุติยอมรับตนเองว่าเป็น

ผู้หญิงที่ไม่ถนัดเรื่องการเดินทางการเรือน ไม่ชอบทำงานครัว มีนิสัยใจร้อน เป็น “คนสะเพร่า ทำอะไรรวดเร็ว ไม่ใคร่คิดหน้าคิดหลัง เชื่อในความคิดที่เกิดขึ้นครั้งแรก” อาจารย์ชวาลามีคุณสมบัติที่สามารถเป็นทั้ง “พ่อบ้านและแม่บ้านได้พร้อมกัน” โดยเฉพาะ “ความละเอียดลออ พิถีพิถัน” เป็นผู้ชายที่ยอมรับสภาพความเป็นจริงว่า “มีภรรยาทำอะไรไม่เป็น และไม่คาดหวังว่าจะต้องทำเป็น” (135) ดังเล่าว่า “ตั้งแต่แต่งงานมาจนถึงบัดนี้เป็นเวลา 54 ปี ไม่เคยไปหาหมอตตามลำพังคนเดียว...สามีต้องไปด้วยเพราะเป็นคนช่างซักแทนภรรยา...เรื่องการเอาใจใส่ลูกเมีย...ทำหน้าที่ได้โดยไม่บกพร่องเสมอมา” จะเห็นได้ว่าความรักในชีวิตคู่มีองค์ประกอบมากกว่าความผูกพันทางอารมณ์ นั่นก็คือ การดูแลเอาใจใส่ ความห่วงใย ความเข้าใจ เห็นใจ อุดหนุน เสียสละ รับผิดชอบ ความซื่อสัตย์ การมีวินัยในความรักบนพื้นฐานของการเคารพในความเป็นบุคคล การให้เกียรติและเห็นคุณค่าของกันและกันเป็นเบื้องต้น ความรักไม่ได้หมายถึงการมีความสุข แต่เพียงอย่างเดียว แต่หมายรวมถึงการร่วมทุกข์ ร่วมสุขด้วยกัน การใช้ชีวิตคู่ให้มีความสุขและมั่นคงจึงเป็นศิลปะของความรักอย่างหนึ่ง

กล่าวได้ว่า แม้อาจารย์สมศรีจะมองชีวิตสมรสเป็นการเสี่ยง “เปรียบเสมือนผ่านประตูเข้าไปสู่โลกกว้าง...หนทางข้างหน้าจะมีดมืดหรือสว่างไสวยังไม่รู้” (124) แต่ก็พบว่าได้ให้การเรียนรู้และพัฒนาการแก่ชีวิต ดังกล่าวว่า “เมื่อแรก ๆ ยังมีความอportunใจ รู้สึกว่าพ่อแม่คอยประคับประคองอยู่ กว่าจะชินกับความเป็นอยู่ใหม่และรู้ขีดว่าความทุกข์สุขในชีวิตคู่นั้นมีตนและสามีเป็นผู้บันดาล” และ “รู้สึกว่าได้จริง ๆ เมื่อมีลูก” (124)

ความเป็นแม่เป็นพัฒนาการอีกขั้นในตอนหนึ่งในชีวิตของอาจารย์สมศรี ทำให้ได้รับรู้ความหมายของรักแท้ ขณะเดียวกันก็ตระหนักในคุณค่าของความรักที่ได้รับจากมารดา และพบว่าความรักสามารถสอนให้ชีวิตเกิดการเรียนรู้ด้วยธรรมชาติในตัวของมันเอง ดังเห็นจากวิธีการเลี้ยงลูกซึ่งผู้แต่งยอมรับในข้อจำกัดของตนทั้งในแง่ประสบการณ์และหลักวิชา “การเลี้ยงลูกตามสามัญสำนึกของธรรมชาติ” (126) บนพื้นฐานของความรักจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุด อำนาจแห่งความรักที่บริสุทธิ์ ปราศจากเงื่อนไขยอมทำให้ผู้เป็นแม่สามารถทำทุกสิ่งเพื่อลูกด้วยความใส่ใจ ตั้งใจ เต็มใจ อุดหนุน และเสียสละ โดยไม่เห็นแก่ความทุกข์ยาก แต่ถือว่าเป็นหน้าที่ และเป็นความสุขใจอย่างหนึ่ง ดังเล่าถึงการตัดเย็บเสื้อผ้าซึ่งเป็นสิ่งหนึ่งที่มีความหมายในครอบครัวด้วยความภาคภูมิใจว่า “ของทุกอย่างที่ลูกอ่อนนึ่งใช้ แม่ทำด้วยมือของแม่เองอย่างตั้งใจและได้รับความสุขความเพลิดเพลินจากการทำนั้นอย่างยิ่ง” โดยเฉพาะ “จำพวกเสื้อผ้า

กางเกง ผ้ารองน้ำลายและถุงมือถุงเท้าล้วนเป็นฝีมือแม่ทั้งสิ้น” (125) เมื่อลูก ๆ โตขึ้น “ลูกทั้ง 4 ไล่เลื้อยผ้าฝ้ายมือแม่เย็บอยู่จนโต” อาจารย์สมศรีได้สะท้อนประสบการณ์ให้เห็นว่าคนเป็นแม่ทำสิ่งใดมักนึกถึงใจของลูกก่อนนึกถึงใจตัวเองเสมอ (126)

ในการเลี้ยงดูลูกให้ยึดหลัก “การมีเวลาให้กันและกันคือการนำไปสู่ความรัก ความเข้าใจ อันเป็นที่มาของความสุขแห่งชีวิตครอบครัว” (85) โดยเห็นว่าเมื่อใดก็ตามที่ครอบครัวขาดการสื่อสารทางจิตใจ มีชีวิตที่ “แยกกันคิด แยกกันมีกิจกรรมไปคนละทางสองทาง” ย่อมก่อให้เกิดสภาวะที่น่าวิตกกระทบต่อความสัมพันธ์คือ “พ่อแม่เข้าใจแม่ แม่ไม่เข้าใจพ่อและพ่อแม่ไม่เข้าใจลูก ลูกไม่เข้าใจพ่อแม่” (29) ปัญหาต่าง ๆ ก็จะตามมา เฉกเช่นในสังคมปัจจุบัน ซึ่งให้ข้อชวนคิดไว้ว่า “น่าประหลาดที่คนติดต่อกันข้ามโลก...ได้ในพริบตา แต่คนภายใต้หลังคาเดียวกันกลับไม่สื่อสารเพื่อความเข้าใจที่ดีต่อกัน...เป็นไปได้อย่างไรไม่ว่า อุปกรณ์สื่อสารและประดิษฐ์กรรมอิเล็กทรอนิกส์...มีส่วนทำให้คนติดต่อกันทางจิตใจน้อยลง ขาดสิ่งสำคัญที่เรียกว่า น้ำใจ (29)”

อาจารย์สมศรีได้ชี้ให้เห็นว่า ความรักที่พ่อแม่มีต่อลูก ไม่เพียงแต่การยอมรับนับถือคุณค่าในตัวลูก หากแต่ยังต้องแสวงหาหนทางที่จะพัฒนาความเป็นปัจเจกของลูกให้องกาม เติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณภาพ มีชีวิตที่สมบูรณ์ในเส้นทางที่ตนเป็นผู้เลือก ส่งเสริมสนับสนุนให้ลูก ๆ มีการศึกษา เรียนรู้ในสิ่งที่ต้องการ มีพัฒนาการที่สมดุลทั้งด้านร่างกาย และจิตใจ มีค่านิยมที่ถูกต้องและสร้างสรรค์ เป็นต้นว่า “เลี้ยงอย่างไรว่าเขาเป็นผู้ชายที่แตกต่างไปจากผู้หญิง แต่ไม่มีอภิสิทธิ์ของความเป็นผู้ชายที่เหนือกว่าผู้หญิง” (136)

กล่าวได้ว่า พัฒนาการของความรักที่เริ่มต้นจากความรักแบบคู่รัก ไปสู่ความเป็นคู่ครอง คู่ชีวิต และคู่ทุกข์คู่ยาก ได้มีส่วนสำคัญให้ผู้แต่งเติบโตภายใน หลุดพ้นจากพันธนาการของความรักที่เห็นแก่ตัวเองขยายฐานไปสู่ความรักที่พร้อมจะเข้าใจ เห็นใจผู้อื่น ชีวิตที่ต้องสัมพันธ์กับผู้คน เช่นประสบการณ์ที่บ้านสวนในคลองบางกอกน้อย ช่วงหนีภัยสงคราม ได้รับรู้ชีวิตความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย สมถะ พอเพียง และเต็มไปด้วยน้ำใจ ความเอื้ออาทรของชาวบ้าน ถึงกับกล่าวว่า “บ้านโบราณ คนและการดำเนินชีวิตก็โบราณ เป็นความโบราณที่ทรงคุณค่า” (130) ความเป็นอยู่ของครอบครัวที่ต้องพึ่งพาลูกจ้างในเรื่องงานบ้านและการเลี้ยงดูลูก ทำให้ผู้แต่งตระหนักในคุณค่าของความรัก การช่วยเหลือเกื้อกูล จิตสำนึกในการแบ่งปัน และความเป็นหนึ่งเดียวของชีวิต

ความสุขอันเรียบง่ายในชีวิตสมรสของอาจารย์สมศรี สุกมลนันทน์ นอกจากเป็นสิ่งพิสุจน์ความจริงในโลกทัศน์ของท่าน ในความคาดหมายว่าผู้ชายควรต้องเคารพ

ความเท่าเทียมของผู้หญิง ยังเป็นตัวอย่างให้เห็นถึงศักยภาพในการเรียนรู้ของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาสร้างสรรค์ชีวิต จากการเป็นอยู่ด้วยดีตามหาไปสู่การเป็นอยู่ด้วยปัญญา อีกทั้งสะท้อนให้เห็นว่า แท้จริงแล้วความรักไม่ใช่เป็นเรื่องของปัจเจก แต่เป็นสิ่งที่มีความอิทธิพลต่อชีวิตของผู้คนในสังคม การเดินทางที่สำคัญในชีวิตไม่อาจสำเร็จได้หากปราศจากการพุ่มพักดูแลโดยครอบครัว หรือสังคมที่มีการพัฒนา

1.3.2 การงาน

ในขณะที่ความรักเป็นพลังในการสร้างสรรค์ครอบครัว ความรักก็เป็นหัวใจของการทำงาน ประสบการณ์ของผู้แต่งได้ชี้ให้เห็นว่า ความสุขอย่างหนึ่งของมนุษย์คือการได้ทำในสิ่งที่รัก ถนัด สอดคล้องกับความรู้ความสามารถ และเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม การงานจึงมิได้เป็นเพียงกิจกรรมที่ตอบสนองความต้องการทางวัตถุเพื่อการเลี้ยงชีพ แต่ยังเป็นปัจจัยในการสร้างความสุขให้กับชีวิต

หลังสำเร็จการศึกษาจากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อาจารย์สมศรีได้เข้ารับราชการเป็นอาจารย์สอนวิชาภาษาอังกฤษที่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา โรงเรียนสหศึกษาแห่งแรกของประเทศไทย การทำงานที่อยู่บนพื้นฐานของความรักหรือฉันทะ นอกจากจะเป็นบ่อเกิดของความสำเร็วจนเป็นที่มาของความสุข ยังเป็นแรงจูงใจให้ผู้แต่งได้เรียนรู้ พัฒนางานอย่างสร้างสรรค์ ดังเห็นจากความศรัทธาในชีวิตการเป็นครูผู้สอนอย่างยาวนาน ความสุขที่เกิดจากการทำงานด้วยความรัก จะก่อให้เกิดการงานแห่งความรัก แม้งานนั้นจะมีปัญหาหรืออุปสรรค ก็พร้อมที่จะเผชิญโดยไม่ย่อท้อ เช่นกรณีสภากาชาดธรรมแห่งชาติได้ “เงาะจง” มอบหมายให้รับผิดชอบจัดการแสดงเครื่องแต่งกายสตรีไทยตั้งแต่ยุคสุโขทัยจนถึงปัจจุบันในงานฉลองรัฐธรรมนูญ แม้จะเป็นงานที่ชอบและถนัด แต่ก็ต้องอาศัยความรู้ในศาสตร์สาขาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องและปัจจัยสนับสนุน ท่านได้แสดงความเห็นว่าเป็น “การสั่งงานที่ไม่มีอะไรอยู่ในมือให้ทำเลย” (151) แต่ด้วยความรักและเห็นคุณค่าในงานจึงทุ่มเททั้งแรงกาย แรงใจ กำลังสติปัญญา ส่งผลให้งานสำเร็จด้วยดีและเป็นแบบฉบับการแต่งกายสตรีไทยที่ยึดถือในสมัยต่อมา

ความสำเร็จของงานย่อมเป็นบันไดไปสู่การยอมรับและความก้าวหน้าในหน้าที่การรับโอกาสไปศึกษาต่อต่างประเทศ ถือเป็นประสบการณ์สำคัญในชีวิตการทำงานของผู้แต่ง นอกจากจะเป็นผลดีแก่ตนเอง ยังเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม โดยเฉพาะการจัดการศึกษาในสาขาวิชาหกรรมศาสตร์ของประเทศไทยในระยะแรก ๆ ตัวอย่างที่แสดงถึงผลแห่งความรัก ความเอาใจใส่ในงานและถือเป็น “ความภูมิใจอย่างหนึ่งที่ควรแก่การจดจำ” ของอาจารย์สมศรี คือ การได้รับเกียรติถวายงานสนองพระราชเสาวนีย์

ในสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถอย่างใกล้ชิดหลังจากสำเร็จการศึกษาจากสหรัฐอเมริกา โดยออกแบบและตัดเย็บฉลองพระองค์ในวาระเสด็จพระราชดำเนินเยือนสหรัฐอเมริกาและยุโรป และเพื่อ “ให้ผู้ชมพระบารมีที่เป็นชาวต่างประเทศได้เข้าใจการแต่งกายแบบไทย” (161) จึงได้เขียนบทความภาษาอังกฤษเผยแพร่ความรู้เรื่องประวัติเครื่องแต่งกายไทย ตีพิมพ์ในนิตยสารไวค์ (Vogue) ซึ่งเป็นนิตยสารแฟชั่นที่มีชื่อเสียงและได้รับความนิยมสูงสุดของโลก

อย่างไรก็ตาม ประสบการณ์การทำงานทำให้ผู้แต่งได้เรียนรู้ว่า ลำพังเพียงความรู้ ความสามารถของตนย่อมไม่อาจนำมาซึ่งความสำเร็จของงาน หากปราศจากปัจจัยเกื้อหนุนโดยเฉพาะจากผู้บังคับบัญชาและครอบครัว อาจารย์สนั่น สุมิตร นับเป็นผู้บังคับบัญชาที่ให้การส่งเสริม สนับสนุนการทำงาน และเป็นแบบอย่างของผู้บริหารที่มีความเมตตาธรรมและกัลยาณมิตรธรรม ในขณะที่ อาจารย์ชวลาผู้เป็นสามีได้มีบทบาทช่วยเหลือเกื้อกูลการทำงานมาโดยตลอด เช่นช่วงไปศึกษาต่อต่างประเทศ ได้รับความเลี้ยงดูบุตรทั้ง 4 คน

การตระหนักรู้ในเงื่อนไขของความสำเร็จและการทำงานที่จะต้องขึ้นกับผู้อื่นหรือปัจจัยภายนอกที่ส่งผลให้ขาดอิสรภาพ ไม่เป็นตัวของตัวเอง ประกอบกับปรัชญาการทำงานที่ให้คุณค่าความสุขด้านจิตใจ เมื่อเกิดความรู้สึกเบื่อหน่ายในกรงาน อาจารย์สมศรีจึงตัดสินใจลาออกจากราชการ “เลือก” ใช้ชีวิตอย่างมีความสุขกับการงานที่ตนรักอีกอย่างหนึ่งคือการตัดเย็บเสื้อผ้า โดยไม่ติดขัดกับความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่ ลาก ยศ ชื่อเสียง และเมื่อเห็นโอกาสที่จะสร้างสรรค์ประโยชน์ในทางงานก็กลับเข้ารับราชการอีกครั้ง ณ วิทยาลัยเทคนิคกรุงเทพฯ แต่ด้วยอุปนิสัยความเป็นคนตรง รักความถูกต้อง ประกอบกับปัจจัยแวดล้อมในขณะนั้นไม่เอื้อให้เกิดความสุขในการทำงาน เช่น ปัญหาของระบบราชการ การทุจริตในหน่วยงานเป็นเหตุให้ต้องไปโรงพักและขึ้นศาลเป็น “ครั้งแรกในชีวิต” (162) สภาพเหตุการณ์ความวุ่นวายทางการเมืองในช่วงปี 2516 จึงนำไปสู่การตัดสินใจลาออกจากราชการเมื่ออายุ 55 ปี โดยกล่าวว่า “ขึ้นศักราชชีวิตใหม่ ไม่ยึดติดกับชีวิตการเป็นข้าราชการ รู้สึกว่าเบาเนื้อเบาตัว แลไปข้างหน้าแลเห็นทางแห่งความสุขสงบ” (163)

กล่าวได้ว่า การทำงานบนพื้นฐานของความรักและคำนึงถึงความสุขเป็นที่ตั้ง นอกจากแสดงถึงความพอเพียง การเป็นอิสระจากวัตถุนิยม และอำนาจเงินตรา ยังเป็นหนทางการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่งที่ทำให้บุคคล ลดละความโลภ โกรธ หลง ความเห็นแก่ตัว การยึดมั่นถือมั่นในตัวตน การงานของอาจารย์สมศรี จึงเป็นทั้งสิ่งพิสูจน์ให้เห็น

ถึงความสามารถของสตรีที่ไม่ต่างจากบุรุษ และวิถีแห่งการเรียนรู้ที่นำชีวิตไปสู่การเข้าถึงความหมายและคุณค่าที่แท้จริง

1.4 อิศรภาพ และความสุข : เป้าหมายสูงสุดของชีวิต

สิ่งสำคัญที่อาจารย์สมศรี ได้ให้คุณค่ามาโดยตลอดคือความสุข และอิสรภาพ ในการ “เลือก” ใช้ชีวิตตามความต้องการ แต่ขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่า บุคคลจะต้องรับผิดชอบในสิ่งที่ตนเลือก ดังเห็นจากการพยายามทำหน้าที่และรับผิดชอบต่อการทำงานและครอบครัว โดยเฉพาะการเลี้ยงดูบุตรซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นภาระผูกพันที่กินเวลาเกือบทั้งชีวิตของผู้เป็นพ่อแม่ ดังนั้นหลังเกษียณอายุราชการ ลูกทุกคนเรียนจบ มีงานทำ มีครอบครัว จึงเป็นช่วงเวลาที่ได้ใช้ชีวิตอย่างมีอิสระอีกครั้งหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม การไม่หยุดยั้งในการค้นหาความหมายของชีวิตทำให้ผู้แต่งพบว่าอิสรภาพแท้จริงที่เป็นปัจจัยในการสร้างความสุขมิได้มาจากการ “ปลอด” ภาระงานหรือปัจจัยภายนอกแต่เพียงอย่างเดียว แต่ต้องเกิดมาจากอิสรภาพภายในเป็นสำคัญ จากที่เคยคิดว่าชีวิตไม่ต้องทำงาน น่าจะมีความสุขความสบาย แต่เมื่อออกจากงานก็ได้เรียนรู้ว่า “ความสบายที่เกิดจากการไม่มีอะไรทำ หรือไม่ต้องทำอะไร ไม่ใช่ความสบายเป็นการขาดชีวิตชีวา” (167) ความสบายในทัศนะของอาจารย์สมศรีคือ ความรู้สึกว่าเป็นอิสระ “... แต่ต้องมีอะไรทำ...” ในเงื่อนไขว่า “ทำแล้วไม่เครียด ไม่เกิดโลก โกรธ หลง” ข้อสรุปของท่านคือ “การไม่ทำอะไรเป็นโทษแก่ร่างกายและสุขภาพจิต ไม่แพ้การทำงานเกินตัว” (167) น่าจะเตือนใจผู้อ่านได้ว่า บุคคลย่อมต้องรู้จักตัวเองและรู้ประมาณไม่น้อยกว่ารู้จักโลก

การค้นพบความจริงดังกล่าวส่งผลต่อการใช้ชีวิตในบั้นปลาย โดยเฉพาะการจัดการความเป็นอยู่ให้สามารถพึ่งพาตนเอง โดยขึ้นกับปัจจัยภายนอกให้น้อยที่สุด ทั้งเรื่องการเงิน การงาน และการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป เช่น เรื่องอาหารการกิน จากที่เคยพิถีพิถันประดิดประดอยในด้านสีสันทันและรสชาติ ก็ให้ความสำคัญกับคุณค่าและประโยชน์ที่มีต่อร่างกาย รวมทั้งการประหยัด ปลอดภัย ในด้านชีวิตคู่อาศัยการช่วยเหลือเกื้อกูล แต่ต่างให้อิสระและเคารพในความเป็นปัจเจก

ชีวิตในปัจจุบันวัยของอาจารย์สมศรีได้แสดงให้เห็นว่า อิสรภาพอันเกิดจากการรู้จักปล่อยวาง การสำนึกในกฎแห่งการเปลี่ยนแปลง บนพื้นฐานของการเข้าใจสังขารมน นอกจากจะนำมาซึ่งชีวิตที่เป็นสุขและสงบ ยังส่งผลต่อศักยภาพในการเรียนรู้ที่นำไปสู่วิถีแห่งการพัฒนาปัญญาอีกด้วย ดังเห็นจากการทำงานและกิจกรรม โดยเฉพาะการเขียนหนังสือ ซึ่งเป็นงานที่ทำให้เวลาของชีวิตผ่านไปอย่างมีค่า เพราะนอกจากได้ทำในสิ่งที่รัก

ยังเป็นโอกาสได้เรียนรู้ชีวิตและทัศนะของผู้อื่น การตอบจดหมายปัญหาชีวิต ซึ่งส่วนใหญ่ เป็นของผู้หญิงที่มีครอบครัว ซึ่งเห็นว่าน่าจะเป็นเพราะผู้ชายมีทางออกมากกว่าผู้หญิง และการเลี้ยงดูมักทำให้ผู้ชายสำคัญผิดคิดว่าไม่จำเป็นต้องปรึกษาใคร ส่วนผู้หญิงนั้น การแต่งงานก่อให้เกิดปัญหามากกว่าการอยู่ตัวคนเดียว จดหมายดังกล่าวดูเหมือนเป็นการตอกย้ำให้เห็นว่าความไม่เสมอภาคระหว่างหญิงชาย เป็นสาเหตุของความไม่ปกติสุขของครอบครัวและเป็นที่มาของปัญหาอื่น ๆ ของสังคม ความหลากหลายของรูปแบบปัญหาทำให้ประจักษ์ความจริงอย่างหนึ่งว่า “ไม่มีใครในโลกนี้ที่เหมือนกันจริง” (177) จึง “ไม่มีใครสามารถแก้ปัญหาของใครได้จริง” บุคคลต้องเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหาด้วยตนเองโดยการใช้ปัญญาเพื่อเข้าถึงความจริงของชีวิต อันเป็นการแก้ที่สาเหตุ ไม่ใช่มุ่งแก้ที่ตัวปัญหาซึ่งจะเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาขึ้นอยู่กับเหตุและปัจจัย “สุขหรือทุกข์ล้วนเป็นมายา” การตอบปัญหาเป็นเพียง “ให้แนวทางเพื่อคิดใคร่ครวญ” และ “การมีเพื่อนฟังสำคัญไม่แพ้เพื่อนคุย” เพราะการที่บุคคลรับรู้ว่ามีคนรับฟังเรื่องราวของตนอย่างแท้จริง ย่อมมีคุณค่าในทางเยียวยาโดยตัวของมันเอง จดหมายทุกฉบับสำหรับอาจารย์สมศรีจึงมีคุณค่าเสมือน “...บทเรียนที่ให้ความรู้ ความคิดและการเรียนรู้ไม่มีวันจบสิ้น” (178)

การท่องเที่ยวเป็นกิจกรรมความชอบอีกอย่างหนึ่งที่ได้ให้การเรียนรู้ เพราะนอกจากเป็นการเปลี่ยนบรรยากาศในการใช้ชีวิต การได้มีโอกาสไปรับรู้วิถีชีวิต ความ เป็นอยู่ของผู้อื่นย่อมทำให้นึกถึงตัวเองน้อยลง ความเปลี่ยนแปลงของสถานที่และผู้คน ย่อมสอนให้ตระหนักว่า “ความเปลี่ยนแปลง...เป็นธรรมดาโลก” (179) และในกรณี ไปเป็นหมู่คณะกับบริษัทเจ้านายเที่ยว นอกเหนือจากความสุขสบายอันเกิดจากการซื้อ บริการด้วยเงินซึ่งทำให้อึดใจว่าเป็น “นายของเงิน” ยังเป็นการฝึกจิตใจ “ให้ยอมรับ ความชอบของคนส่วนมาก ถือว่าเป็นการฝึกสติปริวิตของการเป็นประชาธิปไตย” และการ เคารพในความแตกต่างที่หลากหลายของผู้คน สิ่งสำคัญยิ่งกว่านั้นคือการได้ “ศึกษา คน” ซึ่งให้ “สาระและความรู้เช่นเดียวกับการศึกษาหาความรู้อื่น ๆ” โดยเฉพาะ “การ แลกเปลี่ยนความคิดอ่านของกันและกัน” (180)

กล่าวได้ว่าบนพื้นฐานของอิสรภาพและความสุข ย่อมส่งผลให้การเรียนรู้ ทุกอย่างเป็นหนทางนำไปสู่การเข้าถึงความจริงของชีวิต พัฒนาจิตใจไปสู่ความสุข ความ อิสระที่สูงขึ้น ลดละกิเลส คลายจากความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน ไปสู่การเห็นแก่ ส่วนรวม และความเป็นหนึ่งเดียวของสรรพชีวิต

อัตชีวประวัติของสมศรี สุกมลันนันทน์ จึงเป็นแบบอย่างของการดำเนินชีวิตที่

เป็นสุข ด้วยการเรียนรู้และพัฒนาชีวิตบนพื้นฐานของครอบครัวและเส้นทางชีวิตที่ “เลือก” ด้วยตนเองด้วยความเชื่อมั่นและศรัทธาในคุณค่าและศักยภาพของความ เป็นมนุษย์เพศหญิง การเป็นนักคิดและนักปฏิบัติ ของอาจารย์สมศรี สุกมลนันทน์ เป็นที่มา ของความประจักษ์ในสังขารมอันที่นำไปสู่การเข้าใจชีวิต เข้าใจโลกและเข้าใจธรรม ดังกล่าวว่า “เป้าหมายในชีวิตของดิฉัน คือความสุข คิดว่าได้บรรลุเป้าหมายแล้ว แม้จะ เป็นความสุขระดับต่ำที่สุดคือความสุขตามวิสัยปุถุชนก็ตามที่ ไม่อาจหวังว่าจะมีชีวิตผ่าน ขึ้นระดับสูงไปได้...เป็นบุญที่ได้เกิดมาเป็นคน ได้ทำหน้าที่ตามขั้นตอนของชีวิตมาได้ดี พอควรแก่อัตภาพ แต่ถ้าเลือกได้ว่าไม่ต้องเกิดใหม่ ก็จะไม่เลือก” (184)

ในยุคสมัยที่สังคมไทยกำลังถูกรอบงำด้วยกระแสวัฒนธรรมบริโภคนิยม **อัตชีวประวัติของสมศรี สุกมลนันทน์** ย่อมเป็นวรรณกรรมที่อาจทำให้ผู้อ่านมองเห็น แบบอย่างแห่งความสุข เกิดการถูกคิดมองชีวิตตนเองและผู้อื่นอย่างพิจารณามากขึ้น ได้รับรู้แนวคิด ทศนะ เส้นทางชีวิตที่ต่างไปจากเส้นทางที่คนส่วนใหญ่เลือกเดินตามกัน

2. ศิลปวิธี

ความเรียบง่ายและรายละเอียดในประสบการณ์ความคู่กับข้อคิดเป็นเสน่ห์ของ วรรณกรรมเรื่องนี้ ทศนะที่มีต่อโลกและชีวิตของผู้แต่งย่อมเป็นเครื่องกำกับวิธีการ สื่อสาร โดยเฉพาะการเลือกสรรคำซึ่งบ่งชี้บุคลิกภาพสำคัญของท่านคือ ความใฝ่เรียนรู้ ความอ่อนน้อมถ่อมตน การเปิดใจกว้าง แต่เป็นตัวของตัวเอง อีกทั้งความมั่นใจที่จะ เลือกดำเนินชีวิตโดยไม่ขึ้นกับกระแสนิยม ความเป็นตัวตนของผู้แต่งมิได้ปรากฏเฉพาะ ในด้านภูมิธรรมแห่งชีวิต หากแต่ได้แสดงออกในศิลปวิธีของงานเขียนอันได้แก่ รูปแบบ และกลวิธีการแต่ง และการใช้ภาษาอีกด้วย

2.1 รูปแบบและกลวิธีการแต่ง

ผู้แต่งให้ชื่องานชิ้นนี้ด้วยภาษาที่ตรงตามความหมายว่า **อัตชีวประวัติ สมศรี สุกมลนันทน์** ซึ่งทั้งธรรมดาไม่เด่นเป็นพิเศษ แต่สะท้อน “ความเป็นตัวตน” ของผู้แต่ง คือความตรงไปตรงมา เปิดเผย เรียบง่าย และเชื่อมั่นในตนเอง ในขณะที่เดียวกันก็แฝง นัยทางปรัชญา คือความเป็นสมมตินามกับความจริงแท้ของชีวิต การเข้าใจโลกและชีวิต ย่อมส่งผลให้วิธีการสื่อสารมีลักษณะเรียบง่าย แต่ซ่อนความลุ่มลึกไว้ในกรกล่าว ได้แย้งหรือสนับสนุนความคิดใดก็ตามด้วยเหตุผลที่หนักแน่นและรอบคอบ รูปแบบ การนำเสนอใช้วิธีการเล่าเรื่องย้อนอดีต เรียงตามลำดับเหตุการณ์ในชีวิตตั้งแต่ปฐมวัย จนถึงปัจฉิมวัย แบ่งเป็นบท ๆ แสดงขั้นตอนของชีวิตที่เชื่อมโยงส่งผลต่อเนื่องกัน

บางบทมีการตั้งชื่อที่บอกเอกภาพของเนื้อความและความลึกซึ้งในความรู้สึก คือ “แม่ของดิฉัน” “พ่อ...ครูคนแรก” บางบทระบุชื่อที่สัมพันธ์กับกิจกรรมการศึกษาเรียนรู้ในโรงเรียน “มัธยมศึกษา โรงเรียนเบญจมราชาลัย” “โรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์” “อุดมศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” ส่วนบท “ชีวิตวัยรุ่น” “ชีวิตครอบครัว” “การทำงาน” และ “ชีวิตบั้นปลาย” ก็แสดงช่วงวัยที่แปลกเปลี่ยนไป แต่บทแรก “รื้อล้นชักอดีต” นับเป็นความเปรียบที่แสดงการทบทวนความจำ เน้นชีวิตในบ้านตั้งแต่วัยเยาว์ ซึ่งพัวพันกับญาติที่ผู้แต่งเรียกไว้ใน “จากผู้เขียน” ว่าเป็นผู้ “ร่วมกันสร้างเหตุการณ์” การเรียงบทที่ให้ “แม่ของฉัน” มาก่อน “พ่อ...ครูคนแรก” นอกจากแสดงการให้ความสำคัญของผู้ของมารดาและเพศแม่ ยังแสดงนัยในเชิงทัศนะ “สตรีนิยม” ซึ่งเป็นอัตลักษณ์ของผู้แต่ง

การแสดงออกซึ่งความอ่อนน้อมถ่อมตน การเคารพและให้เกียรติผู้อื่น แต่ก็คงไว้ซึ่งความเป็นตัวของตัวเองนับเป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งที่ปรากฏในงานเขียน เช่น ความ “ลำบากใจ” ในการใช้สรรพนามในการเล่าเรื่อง จนในที่สุดตัดสินใจเลือกใช้ “ดิฉัน” ด้วยเหตุผลที่แม้จะดู “ห่างเหิน ไม่เป็นกันเอง” แต่ก็ “ให้เกียรติผู้อื่น” (13) ลักษณะเช่นนี้จะพบได้ใน “ความเป็นกลาง” ของการเล่าเรื่อง ซึ่งแม้จะรู้สึกถูกกระทบกระเทือนก็ไม่เน้นจนเกินเหตุ และรวมถึงการนำเสนอที่ไม่ผูกมัดความคิด แต่ให้อิสระแก่ผู้อ่านในการคิดต่อ คิดตาม

เมื่อเห็นว่า เหตุการณ์หนึ่งมีผู้ร่วมกันสร้างหลายคน สิ่งที่อยู่ในประสบการณ์จำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับผู้อื่น ระบบการงาน ตลอดจนความคิดทางสังคม การเชื่อมโยงความคิดของท่านกระทำได้อย่างไม่มากไม่น้อยและแยกคาย ความช่างจดช่างจำ ก็เป็นเหตุให้บรรยายที่มาของความประทับใจได้อย่างน่าอ่าน เช่น คุณครูอบ ไชยวสุ นักเขียนนาม “อิวเมอริสต์” ผู้ใช้อารมณ์ขันสอนวิชาคำนวณอย่างสนุกสนาน เป็นที่รับรู้กันว่า “เมื่อเดินผ่านห้องเรียนชั้นมัธยม 8 แล้วได้ยินเสียงฮาครืนของนักเรียน ก็ให้รู้เถละว่า...คุณครูอบ ไชยวสุ เป็นผู้สอน” (69)

ประสบการณ์ชีวิตที่ผ่านการเรียนรู้และจิตสำนึกความเป็นครูย่อมส่งผลให้การเล่าเรื่องและการแสดงทัศนะมักมีลักษณะแฝงการสอนที่เข้าใจโลก เข้าใจชีวิต รวมทั้งให้ความรู้ในเรื่องต่าง ๆ อย่างละเอียดและน่าสนใจ แต่ด้วยความเคารพในความคิดของผู้อื่น จึงมักเขียนอย่างแนะให้คิด ทิ้งประเด็นให้ผู้อ่านพิจารณาอย่างไม่ชี้แนะ เช่น เมื่อกล่าวถึงส้วมกับผู้หญิง “โรงเรียนไหน ๆ หรือบ้านไหน ๆ ก็มีห้องส้วมอยู่หลังบ้าน นึกถึงคำพังเพยว่า มีลูกสาวเหมือนมีส้วมอยู่หน้าบ้าน เหยียดทั้งลูกสาวและส้วม สมัยนี้

สัวมเข้าไปอยู่ติดกับห้องนอนด้วยซ้ำ และจัดให้เป็นที่พักอาศัยของบ้าน” (61) ผู้แต่งยังคำพังเพยด้วยประโยคสั้น ๆ ให้คำนี้ถึงความจริงของคุณค่าของสัวม และความ เป็นจริงของชีวิตที่ย่อมต้องมีการเปลี่ยนแปลง แทนที่จะคิดและกล่าวอย่างมีอคติต่อ ลูกสาวและสัวมตาม ๆ กันไป สำนึกแห่งการเปลี่ยนแปลงที่มักแฝงมากับการเล่าเรื่อง เริงเปรียบเทียบระหว่างอดีตกับปัจจุบันจึงเป็นสิ่งที่ผู้อ่านรู้สึกและตระหนักได้ ในขณะที่เดียวกันหากพิจารณาเห็นความสำคัญและสิ่งนั้นกำลังถูกละเลย เพื่อปลุกสำนึกและ เตือนสติสังคม ผู้แต่งก็แสดงความคิดเห็นอย่างตรงไปตรงมา เช่น “เราไวยกัน แต่ว่า พ่อแม่ไม่มีเวลาให้ลูก เราไม่เคยปลุกสำนึกให้ลูกรู้ว่า ลูกก็ต้องใช้เวลาแก่พ่อแม่เช่น เดียวกัน ลูก ๆ ต้องรู้จักให้เท่า ๆ กับรับ” (85)

เสน่ห์อีกอย่างหนึ่งของอัตชีวประวัติเรื่องนี้ คือการเล่าเรื่องที่แฝงอารมณ์แห่ง ความสุข อันเป็นผลจากการเข้าใจสังขาร และความรู้เท่าทันชีวิต แม้สภาวะที่น่า สะพรึงกลัว เช่น การพูดถึงความตายด้วยอุเบกขา ว่า “ลูกของพ่อเหลืออยู่ 5 คน ตาย ไปแล้ว 4 คน ...นี่ก็อยู่เสมอว่า น่าจะถึงคราวตัวเองที่ต้องตายเป็นคนี่ 5” (15)

2.2 การใช้ภาษา

อัตชีวประวัติสมศรี สุขุมลนันทน์ เขียนด้วยภาษาความเรียงร้อยแก้วที่ กระชับ ประหยัดคำ แต่สื่อความได้อย่างชวนคิด แม้ใช้สำนวนบรรยาย เช่น เมื่อกล่าว ถึงความรักและการทำหน้าที่ของแม่ซึ่งไม่เคยเรียกร้องสิ่งใดกับกล่าวสั้น ๆ ว่า “...สำหรับ ตัวแม่เอง ลูกไม่รู้เลยว่าอาหารจานโปรดของแม่คืออะไร แต่แม่จำได้ว่าลูกทุกคนชอบกิน อะไร” (35) เมื่อกล่าวถึงความอดทนของแม่ ซึ่งหญิงสมัยใหม่อาจนึกไม่ถึง ความหมาย ที่ว่า ความอดทนเป็นเหตุให้แม่ทำสิ่งซึ่งคนอื่นไม่น่าจะทำได้ อยู่ในประโยคขนาดสั้นมาก สองประโยคสั้นว่า “แม่ทำได้เพราะแม่ทนได้” (36)

เมื่ออาจารย์สมศรีแสดงชัดว่า ประสบการณ์มนุษย์บางอย่างไม่อาจแบ่งแยก ด้วยสมัย ท่านกล่าวถึงเกณฑ์ที่อาจใช้กับบางอย่าง แต่มีสิ่งที่อยู่นอกเกณฑ์ด้วยว่า

...ถ้าใช้การศึกษาเป็นเกณฑ์บอกยุคสมัยแม่เป็นผู้หญิงโบราณ ไม่มี โอกาสอ่านเขียนไม่เคยเข้าโรงเรียน เทียบกับลูกสาวของแม่ทุกคนที่ได้รับ การศึกษาชั้นอุดม แม่กับลูกเป็นผู้หญิงคนละยุค แม่มีส่วนเป็นผู้หญิงสมัยใหม่ ตรงที่พบรักและแต่งงานกับพ่อโดยไม่มีผู้ใหญ่จัดการให้ พ่อเห็นแม่ในงาน ทางศาสนาคริสต์ แม่อยู่ในขบวนแห่ เป็นรักแรกพบของท่านทั้งสอง ส่วนนี้ เป็นความรู้สึกของหญิงชายที่ไม่มีสมัย (33)

ข้อความดังกล่าวให้ภาพมรดกที่ต่างกันตามลำดับคือ ภาพแรกเป็น “หญิงโบราณ” เพราะขาดการศึกษา ภาพที่สองเป็น “หญิงสมัยใหม่” เพราะเลือกคู่นอกกรอบ ประเพณี และภาพหลังยิ่งใหญ่กว่า เพราะ “ไม่มีสมัย” ข้อความที่ยกมาทั้ง 3 ตัวอย่าง บ่งชี้ว่า ผู้แต่งพินิจค่าและความเป็นไปพร้อมกับการซำค่าและโครงสร้างประโยคเป็นสิ่งที่ เกิดด้วยความจงใจจะสะกิดเตือนให้คิด

การแสดงความจริงของชีวิตด้วยการเล่นกับภาษา นับเป็นลักษณะเด่นอันเป็น ปัจจัยของพลังวรรณศิลป์ในวรรณกรรมเรื่องนี้ เช่น กล่าวแยกแยะประสบการณ์ที่เรียกว่า “รักแรกพบ” ว่าเป็นสิ่งที่เกิดได้ด้วยความพึงพอใจในรูปสมบัติ แต่ความพึงใจเช่นนั้น อาจจะคำนวณความรักไม่ได้ตลอดไป

ไม่ว่าจะเป็นสมัยใด รูปลักษณ์ที่พอดตาพอใจมาก่อนอย่างอื่น ความ พอดตาพอใจอาจทำให้เกิดที่เรียกว่า รักแรกพบ รักเมื่อแรกพบอาจเปลี่ยนเป็น พบบ่อย ๆ เข้าเลยเลิกรัก หรือยิ่งคบกันยิ่งรัก ได้ทั้งสองอย่าง เพราะความรัก เป็นเพียงอารมณ์ แปรเปลี่ยนไปได้อยู่เสมอ ทั้ง ๆ ที่อยู่ด้วยกันว่ารักกัน นักหนา ก็ยังมีเวลาไม่ชอบหน้ากัน (113)

ความสามารถในการเล่นล้อกับภาษาและสื่อสารความคิดผ่านภาษา นอกจาก ให้คุณค่าทางความคิด ยังสร้างความหยุดยั้งทางความรู้สึกแก่ผู้อ่านอีกด้วย เช่น การ ล้อค่านิยมของสังคมที่มีต่อผู้หญิงที่ว่า “เสน่ห์ปลายจ๊ก ฝักรักจนตาย” ว่า

สามีบางคนไม่ยอมกินอาหารสำเร็จรูปหรือกินอาหารปิ่นโต ยินดี อยู่กับบรมมือของภรรยา ถ้าภรรยาไม่ทำให้กินก็กินไม่ลง มองในแง่ที่ว่าภรรยา เป็นคนที่มีเสน่ห์ ปลายจ๊ก ฝักรักจนตาย อาจจริง แต่ไม่ว่ารักภรรยาหรือ รักอาหารการกินที่ภรรยาปรนเปรอให้ มองอีกแห่งหนึ่งได้ว่าสามีเห็นแก่ตัวและ เห็นแก่กินเสียจนไม่ได้คำนึงถึงภรรยาว่า ภรรยาเป็นผู้เสียสละเวลาและ แรงของตนเพื่อสามี

เสน่ห์ปลายจ๊ก ฝักรักจนตาย ไม่รู้ใครตายกันแน่ ภรรยาผีเสน่ห์ ปลายจ๊ก ปรนเปรออาหารการกินให้สามี จนสามีตาย เพราะมีโรคอันเกิด

จากการกินดี กินมาก หรือว่าภรรยาทำอาหารเก่ง ยอมเหน็ดเหนื่อยในการ
ทำอาหารจนตัวตาย เพราะขาดการพักผ่อน ผู้หญิงถูกหลอกให้มีฝีมือในการ
ทำกับข้าวเพื่อให้สามีรัก ขาดเสน่ห์ปลายจวักเสียแล้ว เท่ากับขาดคุณสมบัติ
สตรีที่สำคัญอะไรในโลกนี้จะสำคัญเท่าสามีรักเป็นไม่มี (175)

การพลิกแพลงภาษาด้วยตรรกะที่แย้งย้อนคำพังเพย แสดงว่าภาษาตีความได้
หลายทางและล้วนแต่อิงความจริง นอกจากแสดงจุดยืนของการเชิดชูคุณค่าของผู้หญิง
แล้ว ยังเผยปฏิกาณไหวพริบและความแยบคายในทางความคิดของผู้แต่ง

เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้แต่งใช้กลวิธีในการสื่อความที่ไม่ซับซ้อน แต่เมื่อจำเป็นก็
เลือกใช้อย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับเนื้อความ ดังเช่น เมื่อกล่าวถึงความขัดแย้งใน
ครอบครัวช่วงวัยเยาว์อย่างไม่ “ใส” อารมณ์แต่สื่อภาพอย่างชัดเจนว่า “เรื่องอย่างนี้มี
เสมอในครอบครัวเรา ไม่ได้ทะเลาะต่อปากต่อคำกันก็จริง แต่เป็นคลื่นใต้น้ำ ซึ่งเด็ก
รู้สึกได้” (24)

เปรียบเทียบความเป็นอยู่ของแม่ในครอบครัวสามีว่าเป็นเยี่ยง “ทาส” ดังข้อ
สรุปว่า “แม้จริงไม่ใช่ทาสของสามีและลูกเท่านั้น ยังเป็นทาสของปู่ย่าและอาอีกด้วย”
(23) นับเป็นการใช้ความเปรียบที่กระทบใจ กระทบความคิด แต่สะท้อนความจริงที่
นำไปสู่การเชิดชูความอดทน นอกจากนั้น ยังมีการใช้ความเปรียบที่สะท้อนทัศนียภาพ
ลึกซึ้งแต่เข้าใจง่าย เช่น เปรียบชีวิตเหมือน “การเที่ยว” ซึ่งไม่ใช่เฉพาะในโลกนี้เท่านั้น
ดังกล่าวว่า

การแต่งงานของเราจากบ้านพ่อแม่มาอยู่ด้วยกันในบ้านหลังใหม่ คือ
การเที่ยวอย่างหนึ่ง เป็นการเที่ยวที่สนุกใช้เวลาานกว่า 50 ปี การจะต้อง
จากกันไปสู่โลกอื่น ก็คือการไปเที่ยวครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง คราวนี้คงต้องแยก
กันไป (181)

ความ “ง่าย” แต่ “งาม” ในงานเขียนชิ้นนี้ มาจากปัจจัยสำคัญคือ “ความรู้จัก
ชีวิต” และความรู้จักภาษาในฐานะศิลปกรรม ภูมิธรรมแห่งชีวิตที่สื่อสารด้วยศิลปวิธี

ที่ลงตัวส่งผลให้บทประพันธ์มีคุณค่าทั้งพลังทางปัญญาและพลังทางวรรณศิลป์
อัตชีวประวัติสมศรี สุกมลันนันทน์ จึงย่อมได้รับการคาดหวังว่าจะเป็นวรรณกรรมที่
ควรค่าแก่การอ่านและดำรงอยู่

สรุป

คุณค่าและความดีเด่นของวรรณกรรมสารคดีอัตชีวประวัติที่นำมาศึกษา
ซึ่งประกอบด้วย **ชีวิตที่เลือกไม่ได้** ของ กรุณา กุศลาสัย และ**อัตชีวประวัติของสมศรี
สุกมลันนันทน์** ของสมศรี สุกมลันนันทน์ จะเห็นว่ามีได้อยู่ที่การบอกเล่าชีวประวัติของ
ผู้แต่งเท่านั้น หากแต่ได้แสดงให้เห็นทัศนคติต่อชีวิตของบุคคลผู้มีภูมิธรรมแห่งชีวิต ซึ่ง
ประกอบด้วยประสบการณ์ที่มีคุณค่าควรแก่การเรียนรู้และแสดงออกด้วยวุฒิภาวะ
ภายใต้ศิลปะวิธีที่ลงตัวเหมาะสมอันเป็นปัจจัยของพลังการสื่อความหมาย

ในด้านภูมิธรรมแห่งชีวิต แม้ท่านทั้งสองมีประสบการณ์ชีวิตแตกต่างกันอย่าง
สิ้นเชิง **ชีวิตที่เลือกไม่ได้** แสดงชีวิตของบุคคลผู้ต้องฝ่าฟันต่อชะตากรรมอย่าง
ระหกระเหินและผันผวน อัตชีวประวัติของสมศรี สุกมลันนันทน์ แสดงชีวิตที่ราบเรียบ
ตามขั้นตอน แต่อัตชีวประวัติดังกล่าวก็มีลักษณะร่วมกันในหลายประการ คือ

การปฏิบัติต่อตนเองและผู้อื่นด้วยขันติธรรม พิจารณาปัญหาและจัดการแก้ไข
ด้วยปัญญา มุ่งมั่นและดำรงตนเพื่อบรรลุเป้าหมายอันเป็นปณิธานของชีวิต บนพื้นฐาน
ความเชื่อมั่น ความศรัทธาในคุณค่าและศักยภาพความเป็นมนุษย์ ชีวิตที่เลือกไม่ได้
ของอาจารย์ กรุณา กุศลาสัย จึงกลายเป็นวาทะที่เตือนสติให้สำนึกถึงข้อจำกัดของชีวิต
ที่ท้าทายให้บุคคลเลือกปฏิบัติตนด้วยคุณธรรม ส่วนชีวิตของอาจารย์สมศรี สุกมลันนันทน์
ก็เป็นชีวิตที่ “กล้าเลือก” อย่างเป็นตัวเองและไม่หลงระเหิงตามสิ่งปรุงแต่งของชีวิต
การเลือกและไม่เลือกของทั้งสองท่านแสดงปัญญาและการพิจารณาอย่างรอบคอบและ
มั่นใจ

ด้วยบริบทสังคมไทยช่วงที่เป็นรอยต่อของวัฒนธรรมเก่าใหม่ (อาจารย์กรุณา
เกิดปี 2464 และอาจารย์สมศรีเกิดปี 2462) คุณค่าของวิชาความรู้ และกระบวนการ
พัฒนาปัญญาจึงนับเป็นคุณลักษณะเด่นอีกประการหนึ่ง การศึกษาเรียนรู้ทั้งในระบบ
และนอกโรงเรียน จึงนับเป็นสิ่งที่มิมีบทบาทสำคัญในชีวิตของบุคคลทั้งสอง และประการ
สำคัญการเรียนรู้จากชีวิตตนเองอย่างไม่ลำเอียงเข้าข้าง

ผลของการศึกษาเรียนรู้ นอกจากจะทำให้เกิดความรู้ความสามารถ อันเป็น
ปัจจัยสำคัญในความสำเร็จของชีวิต ยังก่อให้เกิดปัญญาและวุฒิภาวะ คือ การรู้เห็น

ธรรมชาติตามความเป็นจริงอันนำไปสู่ความรู้ ความคิดในการเข้าใจโลกและชีวิตอย่างแท้จริงเป็นต้นว่า การเรียนรู้อย่างเชื่อมโยง และการคิดอย่างเป็นกลาง ส่งผลให้บุคคลทั้งสองดำเนินชีวิตบนเส้นทางสายกลาง คลายจากความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน มองเห็นตนเองเป็นส่วนหนึ่งของสรรพสิ่งแห่งสภาวะธรรม สิ่งที่วรรณกรรมทั้งสองเล่มได้บอกแก่ผู้อ่านคือชีวิตเป็นสิ่งที่ตีงามและควรปฏิบัติต่ออย่างไร ชีวิตมีแง่มุมหลายหลาก เต็มไปด้วยความน่าอัศจรรย์ใจ การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นับเป็นโอกาสอันประเสริฐ บุคคลควรใช้โอกาสนี้ให้คุ้มค่าที่สุด ทุกข์สุขเป็นสิ่งที่ธรรมดาโลกที่ควรถือเป็นเครื่องทดสอบคุณค่าภายในแห่งความเป็นมนุษย์คือปัญญาและคุณธรรมที่จักต้องเรียนรู้เพื่อต่อสู้กับชีวิตต่อไป ในแง่มุมิธรรมของชีวิต อัตชีวประวัติทั้งสองเรื่องย่อมเป็นตัวอย่างของ “ชีวิตแห่งการต่อสู้” และ “ชีวิตแห่งการเรียนรู้”

ความรู้ความเข้าใจชีวิตของผู้แต่งย่อมมีส่วนในการกำหนดท่าที การแสดงออกเป็นต้นว่า การอ่อนน้อมถ่อมตน ความเป็นกลาง ทั้งในด้านรูปแบบกลวิธีการแต่ง และการใช้ภาษา อัตชีวประวัติทั้งสองเรื่องมีศิลปะวิธีที่ต่างกัน **ชีวิตที่เลือกไม่ได้** ใช้รูปแบบจดหมายจากพ่อถึงลูกเป็นความเรียงร้อยแก้วประกอบกับโวหารและภาษิต ในขณะที่ **อัตชีวประวัติของสมศรี สุกุมลนันทน์** ใช้การบอกเล่าอย่างเรียบง่ายและคมคาย แต่กล่าวได้ว่าต่างก็ให้ความเพลิดเพลินและความประทับใจ จึงกล่าวได้ว่าอัตชีวประวัติทั้งสองเรื่องมีคุณสมบัติทางวรรณศิลป์ที่เด่นชัดด้วยองค์ประกอบทางภาษาอันชวนคิดพิจารณาและร่วมรู้สึกไปด้วย ด้วยคุณลักษณะที่แสดงออกถึงภูมิธรรมแห่งชีวิตที่ลึกซึ้งและศิลปะวิธีที่ลงตัว ผลงานสารคดีอัตชีวประวัติทั้งสองเล่มนี้ จึงมีคุณค่าและความหมายไม่เฉพาะสำหรับชีวิตในสังคมยุคปัจจุบันเท่านั้น แต่น่าจะชี้แสดงให้เห็นศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ซึ่งสร้างและแสวงหาคูค่าด้วยการศึกษาเรียนรู้โดยไม่หยุดยั้ง

เอกสารอ้างอิง

- กรุณา กุศลลาสัย. 2549. **ชีวิตที่เลือกไม่ได้**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ : แม่คำผาง.
- กุสุมา รัชภมณี. 2534. **ปากกาখনก**. กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ.
- เจตนา นาควัชระ. 2542 ก. **จุดประกายวรรณกรรม**. 12 (8 สิงหาคม), 1-3
- _____. 2542 ข. **ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ศยาม.
- _____. 2546. **ศิลปะสองทาง**. กรุงเทพฯ : คมบาง.
- _____. 2549. **ตามใจฉัน-ตามใจท่าน : ว่าด้วยการวิจารณ์และการวิจัย**. กรุงเทพฯ : คมบาง.

_____ . 2549. **วิถีแห่งการวิจารณ์ : ประสบการณ์จากสามทศวรรษ.**

กรุงเทพฯ : ชมนาด.

ดวงมน จิตรจำนงค์. 2544. **คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

_____ . 2547. **“เสียงเดินของหัวใจสำนึกแห่งความเป็นมนุษย์และความ
แข็งแกร่งทางวัฒนธรรม”**, ใน **พลังการวิจารณ์วรรณศิลป์.** หน้า 427-431.

กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น.

_____ . 2547. **“อะไรคือการวิจารณ์เชิงสุนทรียภาพ”**, ใน **พลังการวิจารณ์
วรรณศิลป์.** หน้า 398-405. กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น.

ธีรภาพ โลหิตกุล. 2544. **กว่าจะเป็นสารคดี.** พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : แพรวล้านกพิมพ์.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล., 2514. **“หัวใจของวรรณคดีไทย”**, ใน **วรรณไวทยาการ.**
พระนคร : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

_____ . 2539. **แวนวรรณกรรม.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล., 2543. **วิเคราะห์สารคดีไทย.** กรุงเทพฯ : ศยาม.

พุทธทาสภิกขุ. 2550. **อิทัปปัจจยตา : กฏที่เหนือกฎทั้งปวง.** กรุงเทพฯ : เพชรประกาย.

ราชบัณฑิตยสถาน. 2546. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542.**
กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น.

วิทย์ ศิวะศรียานนท์. 2531. **วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์.** กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

ศิลปากร, กรม. 2513. **เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร พระประวัติและพระนิพนธ์บทร้อยกรอง.**
กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ.

สมศรี สุกมลนันท์. 2548. **อัตชีวประวัติสมศรี สุกมลนันท์ : บทเรียนชีวิต ความ
คิด และงาน.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : แม่คำผาง.

สุมาลี วีระวงศ์ และคณะ. 2544. **กวีนิพนธ์ร่วมสมัย : บทวิเคราะห์และสรณิพนธ์.**
(รายงาน การวิจัยเรื่อง “กวีนิพนธ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย
: ประสบการณ์จาก วรรณคดีไทย อังกฤษ อเมริกา ฝรั่งเศสและเยอรมัน”)

กรุงเทพฯ : ศยาม.

สุเมธ ตันติเวชกุล. 2549. **ข้ามแผ่นดินสอนลูก.** กรุงเทพฯ : มติชน.

สุวัฒน์ วรดิลก. 2544. **ชีวิตในความทรงจำ.** กรุงเทพฯ : พิราบ.

ไอโซ. 2549. **วุฒิภาวะ. ประพนธ์ ผาสุขยิด. แปลจาก Maturity : The**

Responsibility of Being Oneself. กรุงเทพฯ : มายด์.